प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : द्वितीय, वि० संवत् २०२७
मूल्य : १२-००

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
गोपाल मन्दिर लेन,
पो० बा० ८, वाराणसी-१ (भारतवर्ष)
फोन : ६३१४५

प्रधान शाखा
चौखम्बा विद्याभवन
चौक, पो० बा० ६९, वाराणसी-१
फोन : ६३०७६

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
A
Collection of Rare & Extraordinary Sanskrit Works
No. 296
(Work No. 56)

SĀṂKHYA-KĀRIKĀ

OF

ŚRĪMAD ĪŚVARAKṚṢṆA

WITH

THE MĀṬHARAVṚTTI OF MĀṬHARĀCĀRYA

Edited by

Sāhityācārya Pt. Viśṇu Prasād Śarmā

AND

THE JAYAMAṄGALĀ OF ŚRĪ ŚAṄKARA

Critically edited with an Introduction
by
ŚRĪ SATKĀRIŚARMĀ VAṄGĪYA

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-1
1970

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Gopal Mandir Lane
P. O. Chowkhamba, Post Box 8
Varanasi-1 (India)
1970
Phone : 63145

Second Edition
1970
Price Rs. 12-00

Also can be had of
THE CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
Publishers and Oriental Book-Sellers
Chowk, Post Box 69, Varanasi-1 (India)
Phone : 63076

द्वितीयसंस्करणस्य
प्रस्तावना

"त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥"

—महिम्नस्तोत्रम्

प्राचां सांख्याचार्याणामितिवृत्तमुपजीव्य स्तोकाद् यत्किञ्चित् प्रस्तुतमस्माभिः चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालास्थितसांख्यसंग्रहस्य प्रस्तावनायाम्[1]। इदानीमवसरप्राप्तत्वात् सांख्यकारिकातन्निर्मातृटीकाकृदादिविषये यथाशक्ति किञ्चित् निवेद्यते विदुषां कृपाकटाक्षमभिलषद्भिरस्माभिः ।

सांख्यदर्शने व्युत्पित्सुभिर्विद्वद्भिश्च परं समादृतस्य कारिकानिबद्धस्यास्य ग्रन्थस्य 'सांख्यकारिका' इति सर्वविदितं नामधेयम् । किन्त्वस्य 'सांख्यसप्ततिः' 'हिरण्यसप्ततिः' 'कनकसप्ततिः' 'सुवर्णसप्ततिः' इत्येवमादीन्यपि नामान्तराण्यालोक्यन्ते[2]। तादृशनामदर्शनात् आदौ ग्रन्थोऽयं सप्तत्या कारिकाभिर्निबद्ध आसीदिति केचन नवीना आकलयन्ति । किन्त्वद्यत्वे सांख्यकारिकाग्रन्थे द्वासप्ततिः कारिका उपलभ्यन्ते[3]। अतोऽन्तिमं ग्रन्थकर्तृपरिचयादिप्रदर्शकं कारिकाद्वितयं न स्वयं ग्रन्थनिर्मात्रा श्रीमदीश्वरकृष्णेनोपनिबद्धमपि तु केनचित् तदीयशिष्येण प्रशिष्येण वा परवर्तिनि समये प्रक्षिप्तमित्यपि चिन्तयन्ति ते विद्वद्धौरेयाः । किन्तु सप्ततितमकारिकायां ग्रन्थसमाप्तिर्नानुमातुं शक्यते, किं च, तया एकसप्ततितमकारिकाया अविच्छेद्योऽन्वयसम्बन्धोऽपि विद्यते । अतः, अन्तिमकारिकायुगलस्य प्रक्षिप्तत्वेऽङ्गीकृते सप्ततितमाया अपि तथात्वमापतति, येन पुनः सप्ततिसंख्यापूर्तिर्दुष्करा जायेत । सांख्यकारिकाभाष्यकर्त्रा तत्रभवता गौडपादाचार्येणान्तिमकारिकात्रितय(७०–७३)स्याव्याख्यातत्वात् पूर्वोक्तमनुमानमापाततो दार्ढ्यमेव भजते । अनेनाव्याख्यातत्वलिङ्गेन च एकोनसप्ततिः कारिका गौडपादसम्मतेति प्रतिभाति । अस्या अनुपपत्तेः समाधानं सुगृहीतनामधेयैः श्रीमद्भिर्बालगङ्गाधरटिळकमहाभागैरित्थं प्रस्तुतम्[4]—

---

१. सांख्यसंग्रहः । म० म० श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिसम्पादितः । चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला, ग्रन्थसंख्या ५० । द्वितीयं संस्करणम् । वाराणसी, सं० २०२६ वि० ।

२. द्रष्टव्यम्–तत्रैव, प्रस्तावनायाम् १७ तमे पुटे ।

३. एतत्तु युक्तिदीपिका-तत्त्वकौमुदी-सांख्यचन्द्रिकानामाधारेण कथ्यते । प्रस्तुतसंस्करणे मुद्रिताया माठरवृत्तेरनुसारेण तु कारिकासंख्या त्रिसप्ततिरेव, तत्र एकस्या अधिककारिकाया अवलोकनात् ।

४. B. G. Tilak, *A Missing verse in the Sāṃkhya Kārikā* (in Sanskrit Research, Vol. I. pp. 107–117).

सांख्यकारिकाणां द्वाषष्टितमा कारिका केनापि हेतुना मूलग्रन्थाद्भ्रष्टा लोकलोचनादन्तर्हिता। माठरवृत्तिगौडपादभाष्ययोर्दर्शनात्तत्रभवद्भिस्तस्याः कारिकायाः शरीरमित्थं योजितम्—

'कारणमीश्वरमेके पुरुषं कालं परे स्वभावं वा।
प्रजाः कथं निर्गुणतो व्यक्तः कालः स्वभावश्च॥'

गौडपादभाष्ये एकषष्टितमकारिकाव्याख्यानेऽवलोक्यमानः कश्चित् सन्दर्भ (यस्य प्रासङ्गिकत्वं दुरुपपादमेव) एव ईदृशकल्पनायां निदानम्।[1]

अस्य कारिकाविशेषलोपप्रतिपादकस्य सिद्धान्तस्य खण्डनं श्रीसूर्यनारायणशास्त्रिणा स्वीयनिबन्धे विहितमवलोक्य डॉ० हरदत्तशर्मभिः टिळकमतपक्षपातिभिः तदीयखण्डनपुरःसरं टिळकसिद्धान्तं द्रढयितुं भूयान् प्रयासः कृतः।[2]

---

१. सोऽयं सन्दर्भो यथा—

'……तत्र सुकुमारतरं वर्णयति। केचिदीश्वरं कारणं ब्रुवते—

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव वा॥

अपरे स्वभावकारणिका ब्रुवते—'केन शुक्लीकृता हंसा मयूराः केन चित्रिताः।' स्वभावेनैवेति। अत्र सांख्याचार्या आहुः-निर्गुणत्वादीश्वरस्य कथं सगुणतः प्रजा जायेरन्? कथं वा पुरुषान्निर्गुणादेव, तस्मात् प्रकृतेर्युज्यते, यथा शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्ल एव पटो भवति, कृष्णेभ्य कृष्ण एवेति, एवं त्रिगुणात् प्रधानात् त्रयो लोकास्त्रिगुणाः समुत्पन्ना इति गम्यते, निर्गुण ईश्वरः, सगुणानां लोकानां तस्मादुत्पत्तिरयुक्तेति। अनेन पुरुषो व्याख्यातः। तथा केषाञ्चित्कालः कारणमिति……।

२. 'सप्तत्यां किल येऽर्थाः' इतीश्वरकृष्णवचनानुरोधेनार्याणां सप्तत्या भाव्यम्। किन्तु गौडपादभाष्ये त्वेकोनसप्ततिरेवोपलभ्यन्ते, भाष्यं चैकषष्टितमाया उपरि नैकस्या अपितु कारिकयोः। भाष्यगतप्रतीकानुरोधेन चैषा कारिकैवं निर्मातुं शक्यते—

कारणमीश्वरमेके ब्रुवते कालं परे स्वभावं वा।
प्रजाः कथं निगुर्णतो व्यक्ताः कालः स्वभावश्च॥

अतो ध्रुवं केनचिदीश्वरनिरासासहिष्णुना कारिकेयं लोपिता। अन्येन च केनचिद्दुराक्रेण भाष्यमेतन्मूलकारिकाविहीनमिति मत्वा तथैकषष्टितमकारिकाभाष्यान्तर्निवेशितं यथा स्थूलदर्शनैरपि विभाव्यते।……यस्य खलु कुटिलमतेः स्वानभिमतेयं कारिका दृष्टिपथं याता, न तस्य भाष्यं दृग्गोचरीभूतमिति सम्भाव्यते।……भाष्यं चास्मद्भाग्यवशान्न तद्धस्ते पतितम्।……भाष्यग्रन्थस्य तत्समयेऽप्राप्तत्वाद् भाष्यस्य अद्यापि स्थितिरस्ति।

"This K. is not translated into Chinese and seems to be an interpolation poterior to the time of Paramārtha.

—*Tattvakaumudi* (Poona Oriental Series No. 10) with Introduction and Critical Notes by Dr. Haradatta Sharma, M. A., Ph. D., p. 156, fn. 92

सांख्यकारिकायाः सप्तति-संख्याकत्वप्रतिपादनाय श्रीमताम् अय्यास्वामिशास्त्रिणां[1] भिन्नः पन्थाः। सांख्यकारिकाग्रन्थोऽन्यूनानतिरिक्तसप्ततिकारिकात्मक एवेति तेषामपि मतम्[2]।

तेषां तादृशेऽनुमाने इमे हेतवः—

१. परमार्थकृताद् वसुबन्धुजीवनवृत्तादवगम्यते यत् बौद्धाचार्येण वसुबन्धुना सुवर्णसप्तत्यपराभिधस्य सांख्यकारिकाग्रन्थस्य खण्डनार्थं 'परमार्थसप्ततिः' इत्याख्यः सप्ततिश्लोकात्मकः कश्चिद् ग्रन्थो निरमायि। अतः सांख्यकारिकयाऽपि सप्ततिश्लोकात्मिकया भाव्यम्[3]।

२. परमार्थेन त्रिषष्टितमायाः कारिकायाश्चीनभाषानुवादो न विहितः, न वा तदुपरि टीकाऽपि चीनभाषायामनूदिता। अतः, इयं कारिका परमार्थसमयादूर्ध्वमेव मूलग्रन्थे केनापि प्रक्षिप्तः[4]।

३. अन्तिमा (अर्थात् ७२तमा) कारिकाऽपि नेश्वरकृष्णनिर्मिता, चीनभाषाटीकायां तदीयावतरणे 'इह मेधावी कश्चिदाहार्याम्' इति स्पष्टमुक्तत्वात्। कारिकेयं केनचित् परवर्तिना विदुषा, सम्भवतः टीकाकर्त्रा निर्मिता[5]।

इत्थं तन्मतेन कारिकाणां सप्ततिसंख्यापूर्तिः। अत एव सांख्यकारिकासंख्याविषये मतत्रैविध्यम्—

१. सांख्यकारिकाग्रन्थेऽन्तिमकारिकात्रितयं प्रक्षिप्तम्, तदुपरि गौडपादभाष्यस्यादर्शनात्, तदन्तरेणैव सिद्धान्तप्रतिपादनस्य चरितार्थत्वात्, कृत्स्नेन तेन त्रितयेन संप्तसिसख्यातिरिक्तत्वात्। अन्तिमार्यात्रितयस्य परित्यागेऽपि सप्ततिसंख्याहानिरिति शङ्कायां मध्ये ६१ तमाया आर्यायाः परं काऽपि आर्या कथमपि लोपं प्राप्तेति समाधानम्। एष एव श्रीविंलसनपण्डितस्याशयः।

२. 'सप्तत्यां किल येऽर्थाः' इत्यादि ७२ तमकारिकास्थसप्ततिपदस्य तात्पर्यं न समग्रे ग्रन्थेऽपि तु सिद्धान्तप्रतिपादककारिकासु। अन्तिमकारिकात्रितये न सिद्धान्तप्रतिपादनम्। अतस्तद् विहाय शेषे ग्रन्थपूर्तिरनुसन्धेया। तथाऽङ्गीकृते एककारिकया ग्रन्थलाघवं यस्य संगत्यर्थं ६१ तमार्यायाः परं नवीनकारिकायोजना। इयानेव तत्रभवतां बालगङ्गाधरटिळकमहोदयानामभिप्रायः।

३. तृतीयं तु श्रीमतामय्यास्वामिशास्त्रिणां मतमुपरिष्टाद् उपन्यस्तम्।

---

१. इमे एव अज्ञातकृतटीकासमुपेत-सांख्यकारिकायाः परमार्थकृतचीनभाषाऽनुवादस्य संस्कृतरूपोद्धारकाः।

२. N. Aiyaswami Śastri, *Suvarṇasaptati Sastra*, Tirupati 1944, p. xliii :

"I should like to mention one more point here. We must accept on the authority of Paramārtha that Īśvarakṛṣṇa composed 70 verses only and not a single verse less or more."

३. तत्रैव।

४. तत्रैव। ९१ तमे पुटे प्रथमा टिप्पणी।

५. तत्रैव, L. xliii.

सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाणे विषयेऽस्मिन् उपर्युक्तेषु सिद्धान्तेष्वेकतमोऽपि नोपपत्तिसह इति प्रतिभाति। कथमिति चेदत्र ब्रूमः—ग्रन्थस्य सप्ततिसंख्यापूरणार्थमन्तिमश्लोकत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वकथनादितरेतराश्रयदोषः, यत्प्रमाणबलेन सप्ततिसंख्याकत्वमङ्गीक्रियते तस्यैव प्रक्षिप्तत्वस्वीकारात्। उररीकृतेऽपि कथञ्चित् आर्यात्रयस्य प्रक्षिप्तत्वे पुनः संख्यालाघवं तत्पूर्त्यर्थं पुनः कारिकाविशेषलोपकथनमिति महत् कल्पनागौरवम्। बलीयःप्रमाणान्तराभावे भाष्यटीकादीनामदर्शनं मूलग्रन्थस्य प्रक्षिप्तत्वे न प्रमाणं महाभाष्यादिप्राचीनग्रन्थेष्वनेकत्र व्यभिचारदर्शनात्। अतः श्रीविलसनपण्डितानां तदनुगामिनां च मतं न मनोरमम्।

ग्रन्थस्य सिद्धान्तप्रतिपादकेंऽशे सप्ततिसंख्यापूर्तिरेव 'सप्तत्यां किल येऽर्थाः' इत्याद्यार्यायास्तात्पर्यमिति पक्षः केवलैककारिकासंघटनेनैव न प्रमाणकोटिमधिरोहति। अद्यत्वे प्रचलिते ग्रन्थे एकोनसप्ततितमस्यापि सिद्धान्तप्रतिपादकत्वाभावात्; अष्टषष्ट्यामेव कारिकासु सिद्धान्तप्रतिपादनस्य समाप्तेः नवघटितकारिकास्वीकारेऽपि न सप्ततिसंख्यापूर्तिः।

श्रीमतामय्यास्वामिशास्त्रिणां सिद्धान्तेऽपि नास्माकं सम्मतिः। कथमिति चेत्, यथा पूर्वोक्तरूपेण टीकाऽदर्शनं न प्रक्षिप्तत्वे प्रमाणं तथैव अनुवादादर्शनमपि, अतः परमार्थकृते चीनभाषामयानुवादे ६३तमकारिकाया अननूदितत्वात् तस्याः प्रक्षिप्तत्वं न सिद्ध्यति। द्वासप्ततितमायाः कारिकायाश्च 'केनापि अन्येन मेधाविना' रचितत्वे बलवत्प्रमाणाभावः, अन्यैः सर्वैः टीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वात्।

इदमप्यत्रावधेयम्। ग्रन्थनाम्नि तदीयसमाप्तिश्लोकादिषु वा उल्लेखिता संख्या प्रायशोऽतन्त्रैव भवति। यथा चेमे दृष्टान्ताः—अमरुशतकाख्ये सुविख्याते कोशकाव्यग्रन्थे षोडशाधिकं शतं श्लोकाः सातवाहनहालकृतायां गाथासप्तशत्यां निर्णयसागरीयसंस्करणे सप्ताधिकसप्तशती श्लोकानां संस्करणान्तरेषु च ततोऽप्यधिकाः, गोवर्धनाचार्यकृतार्यसप्तशत्यां किञ्चिदधिकसार्धसप्तशतं श्लोकाः। एवमन्यत्रापि।

अत एवेदं निष्कृष्यते—अद्यत्वे समुपलब्धायां सांख्यकारिकायां दृष्टासु द्वासप्ततिकारिकासु एकतमाऽपि न प्रक्षिप्ता सर्वा एव प्राचीनाः मूलग्रन्थकृन्निर्मिताश्च।

सांख्यकारिकाकार ईश्वरकृष्णः

सांख्यकारिकाकर्ता श्रीमदीश्वरकृष्णः स्वकृतौ आत्मनाम आविष्कृतवान्। तत्रैव पुनस्तेन कपिलादारभ्य पञ्चशिखं यावत् सांख्याचार्यपरम्पराऽपि स्मृता। किन्तु स्वपरिचयविषये ततोऽधिकं किमपि न तेन विवृतम्। अतः साक्षात्प्रमाणेन तस्याचार्यवर्यस्य जन्मभूप्रादुर्भावकालादीनां निरूपणं दुष्करमेव संवृत्तम्। तत्तद्विषये इदानीन्तनानां मनीषिणां मतान्यन्योन्यं भृशं बेभिद्यन्त एव।

सांख्यकारिकाकृत् श्रीमदीश्वरकृष्णः कस्मिन् समये स्वजन्मना भारतभुवं भूषयांचकारेति प्रश्नस्योत्तरं नातिमृग्यम्। बौद्धाचार्यो वसुबन्धुः सांख्यसप्ततेः खण्डनार्थं परमार्थसप्ततिनामानं ग्रन्थं निबबन्धेति चीनदेशीयेतिवृत्तादवगम्यते। अतस्तन्मतेन श्रीमदीश्वरकृष्णो वसुबन्धोः प्राक्तन इति स्थितम्। वसुबन्धुस्तु क्रीस्तीयपञ्चमशताब्द्या अन्तिमे भागेऽविद्यतेति सुप्रथितयशसो जापानदेशोद्भवस्य श्रीताकाकुसु-

पण्डितस्य मतम्। किन्तु कीथप्रभृतयोऽन्ये विद्वांसो न तदाद्रियन्ते। वसुबन्धुः क्रीस्तीयचतुर्थशतके प्रादुरासीदिति फ्रान्सदेशाभिजनो विद्वान् श्रीपेरीमहोदयोऽनेकप्रमाणबलेन निश्चिनोति। तत्रैव श्रीकीथस्यापि सम्मतिः।[1] डॉ० सर्वपल्लीराधाकृष्ण(न्)महोदयस्तु श्रीमदीश्वरकृष्णं क्रीस्तीयतृतीयशताब्दीभवमाकलयति[2]। शार्मण्यदेशीयस्य गार्वेपण्डितस्य मतेन श्रीमदीश्वरकृष्णः क्रीस्तीयप्रथमशताब्द्यामेवाविर्बभूव। किन्तु प्राचीनभारतीयग्रन्थानां सुसूक्ष्मं पर्यालोचनात् स सांख्यकारिकाकृत् क्रीस्तजन्मनः पूर्वमेव जनिमलभतेति सिद्ध्यति। तादृशानुमानेऽयमेव हेतुः—अनुयोगद्वारसूत्राख्यो वर्तते कश्चित् प्राकृतभाषामयो जैनानां ग्रन्थः। स तु क्रीस्तीयप्रथमशतक एव सङ्कलित इत्यत्र दृश्यते सर्वेषां विदुषां मतसंवादः। तत्रैवानुयोगद्वारसूत्रे[3] कनगसत्तरी(कनकसप्तति)नाम्नो ग्रन्थस्योल्लेखो वर्तते। कनकसप्तति-हिरण्यसप्तति-सुवर्णसप्ततीत्यादीनि तु सांख्यकारिकाया एव नामान्तराणीति नातितिरोहितं विदुषाम्।

ईश्वरकृष्णेति महाकवेः कालिदासस्यैव नामान्तरमिति स्वप्नेश्वराचार्यस्य मतम्। किन्तु तादृशाभिन्नत्वप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याभावान्न तत्र श्रद्दध्मो वयम्।

चीनपरम्परायां प्रसिद्धो विन्ध्यवासी ईश्वरकृष्णादभिन्नः इति श्रीताकाकुसुमहोदयाः समामनन्ति[4]। अत्र कीथमहोदयस्यापि पक्षपातोऽवलोक्यते। किन्तु जैनविद्वान् गुणरत्नः ईश्वरकृष्णविन्ध्यवासिनौ पृथक्तयोल्लिखति[5]। विशेषेणात्रावधेयम्—तयोराचार्ययोर्मिथः सिद्धान्तसाम्यमपि नास्तीति सुप्रतिपादितं तयोर्भिन्नपुरुषत्वं डॉ० आद्याप्रसादमिश्रमहोदयेन[6]। यत् केचिद् ईश्वरकृष्णं विन्ध्यवासितोऽप्युत्तरकालभवं प्रतिपादयन्ति तदपि सम्यङ् निरस्तं तेनैव विद्वद्धौरेयेण।

ईश्वरकृष्णाचार्यस्य पित्रादिपरिचयविषये न किमपि प्रमाणं कुत्राप्युपलभ्यते। तदीयगुरोरपि नाम न ज्ञायते। यद्यपि स कपिलासुरिपञ्चशिखानां परम्परानुसारी आसीदिति स्वयमेवोक्तवान्, किन्तु तथाऽपि तदीयवचनप्रामाण्यात् पञ्चशिखाचार्यस्य स शिष्यो वा प्रशिष्यो वा कतिभ्यो वा पुरुषेभ्योऽनन्तरं समुत्पन्न इति निश्चेतुं न शक्यते। एतद्विषये सांख्यकारिकाटीकाकर्तॄणां न सर्वथा ऐकमत्यमवलोक्यते। प्रस्तुतमाठरवृत्तिकाराणां मतेन ईश्वरकृष्णस्य गुरुपरम्परा त्वित्थम्—

'कपिलादासुरिणा प्राप्तमिदं ज्ञानम्। ततः पञ्चशिखेन, तस्माद् भार्गवोलूकवाल्मीकिहारीतदेवलप्रभृतीनागतम्। ततस्तेभ्य ईश्वरकृष्णेन प्राप्तम्।'[7]

---

१. A. B. Keith, *The Sāṁkhya System*, p. 84.
२. *Indian Philosophy*, Vol. ii, p. 254.
३. १४तमे सूत्रे।
४. Takakusu, *A Study of Paramartha's life of Vasubandhu* (J. R. A. S., 1905).
५. तर्करहस्यदीपिका, पृ० १०२, १०४।
६. सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा, पृ० १६८–१७२।
७. ७१तमकारिकाया वृत्तिः (पृ० ६२)।

किन्तु अस्मान्माठरवचनात् कस्तावदासीद् ईश्वरकृष्णस्य गुरुरिति निश्चयेन न निरूपयितुं शक्यते।

युक्तिदीपिकाटीकाकर्तुर्मतेन तु सांख्यसम्प्रदायस्य गुरुशिष्यपरम्परा इत्थमासीत्—

'...हारीतवाद्धलिकैरातपौटिकार्षभेश्वरपञ्चाधिकरणपतञ्जलि-वार्षगण्य-कौण्डिन्यमूकादिक-शिष्यपरम्परयाऽऽगतम्......... ।'[1]

यद्यपि स्वकीयगुरुपरम्परा स्वयमीश्वरकृष्णेनैवोल्लिखिता[2] '...मुनिरासुरये प्रददौ। आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्। शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन' इत्यादि वदता, किन्तु किंनामधेयस्तावदाचार्यस्तस्य गुरुरासीदिति न निश्चेतुं शक्यते तत्र नाम्नाऽनुल्लेखात्। यद्यप्यत्र नवीनविदुषां बहुधा विमर्शोऽवलोक्यते तथापि विनिगमकाभावात्तत्र निर्णयो न सुकर इति कृतं बहुपल्लवितेन।

सांख्यसिद्धान्तः

सांख्यदर्शनस्याचार्याणां विषये यथाशक्ति किञ्चित् प्रतिपादितम्। इदानीं सांख्यसिद्धान्तः समासत उपस्थाप्यते।

दुःखप्रहाण एव सर्वेषामेव दर्शनशास्त्राणां तात्पर्यम्। वस्तुतो मनुष्यैरनुभूयमानानां विविधदुःखानां परिहाणायैव जिज्ञासा जायते। सांख्यकारिकाकर्तुर्मतेन दृष्टेन मणिमन्त्रौषधादिनोपायेन ऐकान्तिकतयाऽऽत्यन्तिकतया च दुःखनिवृत्तिर्नोपजायते न वा पुनः स्वर्गादिफलकेन यागादिना, अतोऽन्यः कश्चिदुपायस्तदर्थमनुसन्धेयो भवति।[3] कस्तावत् स उपायो येन दुःखस्य निवृत्तिः स्यात्। स तु मोक्ष एव। कामं संसारे दुःखेन साकं सुखमप्यनुभूयते। किन्तु तस्यापि अणुमात्रस्य सुखस्य दुःखभूयिष्ठत्वात्तदपि दुःखनाम्नैव व्यवह्रियते।[4] दुःखं तु जन्मव्याधिजरामरणादिलक्षणम् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकप्रभेदभिन्नं लिङ्गशरीराधिष्ठानमेव। अतः, आलिङ्गशरीरस्थितेस्तस्य न निवृत्तिः।[5] सांख्यसिद्धान्तानुसारेण तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानमेव लिङ्गशरीरस्थित्यन्तकारणमत एव तदेव मोक्षस्य पन्थाः। प्रकृतिपुरुषयोः तत्प्रभेदज्ञानमेव सांख्यशास्त्रे तत्त्वज्ञानविवेकख्यात्यादिनामभिरपि व्यपदिश्यते।

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानोपलब्धये चित्स्वरूपस्य पुरुषस्य जडरूपायाः प्रकृतेश्च याथार्थ्येन तत्त्वज्ञानमपेक्ष्यते। ज्ञानं तु स्वकरणरूपेण प्रमाणमपेक्षते। चित्तवृत्तिर्या न सन्दिग्धविषयगामिनी सैव सांख्यशास्त्रे प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियते।[6]

---

१. 'अत्राचार्याणामुल्लेखः कालक्रमानुसारं न कृतः' इति 'सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा' इत्याख्यग्रन्थकर्तुः डॉ॰ आद्याप्रसादमिश्रमहोदयस्य मतं सर्वथा समीचीनमेव प्रतिभाति।

२. कारिका ७०–७१।

३. सांख्यकारिका–१, २।

४. युक्तिदीपिका–

५. सांख्यकारिका–५५।

६. तच्चासन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः।

प्रत्यक्षम्, अनुमानं, शब्दश्चेति प्रमाणत्रैविध्यं सांख्यसम्मतम्।[1] दर्शनान्तरे यानि अर्थापत्त्यादीनि प्रमाणानि अङ्गीक्रियन्ते तानि सर्वाणि अप्येषु त्रिष्वन्तर्भवन्तीति कारिकाकृद्भिः स्पष्टमुक्तम्। तेषां प्रमाणान्तराणां सांख्योक्तप्रमाणत्रयेऽन्तर्भावं तु सुष्ठु सोदाहरणं चोपपादयति माठराचार्यः।[2]

प्रमाणेषु च पुनस्तेषु त्रिषु प्रत्यक्षमेव ज्येष्ठं सर्ववादिसम्मतत्वात्, अनुमानादीनामपि आधारभूतत्वाच्च।[3] प्रत्यक्षलक्षणं कारिकाकृद् इत्थमुपन्यस्यति 'प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्' इति।[4]

सांख्यकारिकायाष्टीकाकाराः

प्राचीनकालत आरभ्याद्य यावत् विरचिताः सांख्यकारिकाया अनेकाष्टीकाः। तासु गौडपादकृतं भाष्यं, माठराचार्यकृता वृत्तिः, वाचस्पतिमिश्रकृता सांख्यतत्त्वकौमुदी, अज्ञातकर्तृका युक्तिदीपिका, शङ्कराचार्यकृता जयमङ्गला, नारायणतीर्थविरचिता सांख्यचन्द्रिका चेदानीमुपलभ्यन्ते।

अस्मिन् संस्करणे माठरवृत्तिजयमङ्गले मुद्रापिते। अतस्तत्तद्विषये स्तोकान्निवेद्यते।

माठरवृत्तिः

माठराचार्यनामा कश्चित् सुप्राचीनः सांख्याचार्य आसीद् येन माठरभाष्यनाम्नी सांख्यसप्ततिटीका निरमायीति जैनग्रन्थदर्शनात् परिज्ञायते। स तु माठराचार्यः क्रीस्तीयप्रथमशतके क्रीस्तपूर्वप्रथमशतके वाऽऽसीदिति अनुमातुं युक्तम्। परमार्थनाम्ना बौद्धभिक्षुणा सांख्यकारिकायाः टीका चीनभाषायामनूदिता सा माठरभाष्यान्नेतरा इति पण्डितसुब्रह्मण्यशास्त्रिणां मतम्[5]. किन्तु प्रागुक्तचीनभाषामयटीकायाः पुनःसंस्कृतरूपान्तरकर्ता पण्डितश्रीअय्यास्वामिशास्त्री माठरभाष्यमिदानीं तिरोभूतं, माठरवृत्तिस्तु तदितरेति तर्कयति। वृत्तावस्यां श्रीशङ्कराचार्यकृतहस्तामलकस्तोत्रोद्धरणदर्शनात्, श्रीमद्भागवतस्य वचनसत्त्वात्, वेदान्तदृष्ट्या च सांख्यतत्त्वव्याख्यानात्। तन्मतेन माठरवृत्तिः क्रीस्तीयाष्टमशतकादनन्तरं केनचित् विरचिता। किन्तु डॉ॰ श्रीआद्याप्रसादमिश्रमहोदयैः[6] पण्डितश्रीउदयवीरशास्त्रिभिश्च अनेकप्रमाणोपन्यासेन माठरवृत्तेः प्राचीनत्वं माठरभाष्येणाभिन्नत्वं च सुष्ठु प्रतिपादिते। अस्माकमपि तत्रैव पक्षपातः। अस्माभिस्तु श्रीअय्यास्वामिशास्त्रिकृतसंस्कृतरूपान्तरेण सार्धं माठरवृत्तेः पङ्क्तिशः तुलना विहिता। अनयोः रचना-

---

१. 'दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च, सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं........... ...।' —सांख्यकारिका, ४।

२. चतुर्थकारिकाया माठरवृत्तिर्द्रष्टव्या। पृ॰ ८–९।

३. द्रष्टव्या—चतुर्थकारिकायास्तत्त्वकौमुदी टीका। चार्वाकादिपौराणिकान्ताः सर्वे एव सिद्धान्तिनः प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वमङ्गीकुर्वन्ति।

४. सांख्यकारिका–५।

५. N. Ayyaswami Sastri कृतसंस्कृतरूपान्तरस्य मुखबन्धः, पृ. iv.

६. सांख्यदर्शन की ऐतिहासिकपरम्परा, पृ॰ २३६, २५३।

शैल्यां, शब्दप्रयोगे, विषय-पारम्पर्ये च मिथः सर्वथा सादृश्यं विद्यते। अतो माठरवृत्तिरेव चीनभाषानुवादस्य मूलमासीदित्यत्र नास्ति लेशतोऽपि संशीति। यः कोऽपि स्तोकात् प्रभेदो दृश्यते एकस्य ग्रन्थस्य द्वौ रूपान्तरप्राप्तिरेव तत्र निदानम्।

जयमङ्गला

इयं टीका गौडपादभाष्यादर्वाचीना वाचस्पतिमिश्रकालाच्च प्राचीनेति निश्चिन्वन्ति विद्वांसः। टीकाया अस्याः पण्डितहरदत्तशर्मकृते संस्करणे[1] 'इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्येण श्रीशङ्करभगवता कृता सांख्यसप्ततिटीका' इतीयं पुष्पिकाऽवलोक्यते यया टीकेयं वेदान्तप्रस्थानत्रयीभाष्यकर्त्रा तत्रभवता श्रीमच्छङ्कराचार्यपादेन निर्मितेति प्रतिभाति। किन्तु शैलीभेदात् सिद्धान्तभेदाच्च न सा प्रसिद्धशङ्कराचार्यविरचितेति म० म० गोपीनाथकविराजपादानां मतम्[2]। तन्मतेन तु टीकेयं कामन्दकीयनीतिसारटीकाजयमङ्गलावात्स्यायनकामसूत्रटीकाजयमङ्गलाकर्तुरेव कृतिः। तत्र पण्डितश्रीमदुदयवीरशास्त्रिमहोदयाः विप्रतिपद्यन्ते। किन्तु टीकेयं न कथमपि प्रस्थानत्रयभाष्यकर्तुः शङ्कराचार्यस्य कृतिरिति श्रीकविराजपादानां मतं सर्वथा उपपन्नमेव। पुष्पिका तु कथमपि तत्र प्रक्षिप्ता इत्यत्र न किमपि संशयकारणं पश्यामः। एतट्टीकाकर्तुः कामसूत्रनीतिसारटीकाकर्त्राऽभिन्नत्वविषये तु माध्यस्थ्यमेवावलम्ब्यतेऽस्माभिः।

टीकाया अस्याः सकृत् सम्पादनं पण्डितश्रीहरदत्तशर्मभिर्हस्तलिखितपुस्तकद्वयस्याधारेणाकारि। तदीयसंस्करणमिदानीं दुष्प्रापमेव। अतोऽस्मत्सम्पादितमाठरवृत्त्या साकमस्या अपि प्रकाशने काशीस्थचौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालाध्यक्षाणामाग्रहातिरेकेण अस्माभिरस्या अपि यथाबुद्धि सम्पादनं विहितम्। तदर्थं ते एव संस्कृतग्रन्थप्रचारकुशलाः श्रेष्ठिवंशावतंसा धन्यवादार्हा न वयम्। विशेषेण ग्रन्थस्यास्य भूमिकादिलेखने मत्कृतविलम्बेन जायमाना महती हानिस्तैस्तूष्णीं सोढेति तेभ्यो भूयोऽपि साधुवादाः प्रदीयन्ते। अस्य पूर्वरूपसंशोधनादौ दत्तचित्तेभ्यो मदीयगुरुकल्पेभ्यः पं० श्रीरामचन्द्रझाव्याकरणाचार्यमहोदयेभ्यो महतीं कृतवेदितां निवेदयामि। एतत्सम्पादनकर्मणि आधाररूपेणावलम्बितपुस्तकद्वये—

१. कलिकातामुद्रितं श्रीहरदत्तशर्मसम्पादितमेकम् क० संज्ञितम्।

२. चौखम्बाकार्यालयस्थं हस्तलिखितपुस्तकमन्यत् ख० संज्ञितम्। एतत्पुस्तकस्थाः पाठाः प्रायेण श्रीहरदत्तशर्मावलम्बितकपुस्तकेन संवदन्ति।

केनापि हेतुविशेषेण मनसश्चाञ्चल्यात्, स्वकीयस्वास्थ्यस्यासमीचीनत्वात्, अतित्वरया विहितत्वाच्च सम्पादनं न सर्वथा निर्दोषं जातमिति तत्र तत्र दरीदृश्यमानानां त्रुटीनां कृते विदुषां क्षमामेव याचे। कृपाकटाक्षवृष्ट्या ते श्रमं मे सफलीकुर्वन्त्विति च साञ्जलि तानभ्यर्थये। इति निवेदयति—

विदुषामाश्रवः
सत्कारिशर्मा

---

१. Calcutta Oriental Series, 19, 1926.

२. प्रागुक्तसंस्करणस्य भूमिका पृ० ८–९।

प्रथमसंस्करणस्य भूमिका

साङ्ख्यदर्शनमधिकृत्य सतोरपि तत्त्वसमास–साङ्ख्यप्रवचनसूत्रग्रन्थयोरस्य साङ्ख्यसप्ततिग्रन्थस्य प्राचीनत्वाद्विशदत्वाच्च महती प्रतिष्ठा। श्रीशङ्कराचार्यैः प्राचीनबौद्धजैनग्रन्थकारैश्च तत्र तत्र साङ्ख्यमतनिरूपणे तत्खण्डने वा साङ्ख्यसप्ततेरेवार्या उदाहृताः, न तु सूत्रग्रन्थयोः कानिचिदपि सूत्राणीति सूत्रग्रन्थयोः प्राचीनतरत्वे संशयः। सतीष्वपि बह्वीषु टीकासु साङ्ख्यसप्ततिग्रन्थस्य, अत्र प्रथमवारं मुद्रणतां नीता माठरवृत्तिः प्राचीनतरा सरलतरा चेति साङ्ख्यसिद्धान्तजिज्ञासूनामतीवोपकारिणी। तत्र कदाऽस्याः प्रादुर्भावो जात इति विचार्यमाणे मूलभूतायाः साङ्ख्यसप्ततेर्विरचनसमयस्यादौ निर्णय आवश्यकः।

ईश्वरकृष्णः

साङ्ख्यसप्ततेः कर्ता ईश्वरकृष्णो नाम साङ्ख्याचार्यः, 'भगवान्' 'भगवतोक्तम्' इत्यादिबहुमानसूचकैः पदैर्माठरवृत्तौ लक्षितः। चीनभाषायां परमार्थनाम्ना बौद्धपण्डितेन स्वगुरोर्वसुबन्धोश्चरितं निबद्धम्। तस्माज्ज्ञायते यद्वसुबन्धोर्गुरुर्बुद्धमित्रो भर्तृबुद्धो वा साङ्ख्याचार्येण वार्षगण्यशिष्येण विन्ध्यवासिना वादे पराजितः, येन हिरण्यसप्ततिः सुवर्णसप्ततिरिति वा ग्रन्थो रचितः। एतस्मात्केचन पण्डिता विन्ध्यवास्येव ईश्वरकृष्ण इत्यनुमिमते। एतदशुद्धमित्यग्रे प्रतिपादयिष्यते। इदमपि वसुबन्धुनोक्तं यद्विन्ध्यवासिप्रणीतस्य ग्रन्थस्य खण्डनं वसुबन्धुना परमार्थसप्ततिरित्याख्यया कृत्याऽऽविष्कृतमिति।

केषांचिदपरेषां चीनदेशीयपण्डितानामैतिह्ये त्वीश्वरकृष्णस्य वसुबन्धुशिष्येण दिङ्नागाचार्येण सह विवादः सञ्जातः, तस्मिन्नीश्वरकृष्णः पराजितोऽपि समयानुबन्धमविगणय्य बौद्धधर्मं न स्वीचकार, तेन दिङ्नागो विषण्णो लोकोपदेशाद्विरराम, पश्चाच्चार्यमञ्जुश्रीप्रेरणया प्रमाणसमुच्चयाख्यं ग्रन्थं रचयामासेति।

बहूनां पण्डितानां मतानुरोधेन वसुबन्धोस्तु समयः (वि० सं० ४७६–५५६, ई० सं० ४२०–५००) वर्तते। दिङ्नागसमयः–वि० सं० ५३६–५७६, ई० सं० ४८०–५२०, परमार्थसमयस्तु (वि० सं० ५५५–६२५, ई० सं० ४९९–५६९) वर्षसम्मितः। यद्यपि वसुबन्धोः कालः कैश्चित् एतस्मादपि शतवर्षपूर्वमनुमीयते, तथापि वामनीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ समुद्धृतस्य 'सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयः' इत्यादिश्लोकार्धस्य वृत्तौ 'आश्रयः कृतधियामित्यस्य वसुबन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम्' इति दर्शनेन वसुबन्धुर्गुप्तवंशीयमहाराजद्वितीयचन्द्रगुप्तकुमारस्य महाराजकुमारगुप्तस्य समये (वि० सं० ४७१–५११, ई० सं० ४१५–४५५) आसीदिति ज्ञायते। अत ईश्वरकृष्णो भवतु वसुबन्धोस्तच्छिष्यस्य दिङ्नागस्य वा समकालीनः, तथापि (वि० सं० ५११ ई० सं० ४५५) परिसरे वर्तमानोऽभूदिति प्रतीयते।

प्रयुक्तपदमञ्जर्याख्यस्य कोशस्य कर्ता ईश्वरकृष्णकालिदासः अयमन्यो वा इति न ज्ञायते।

एतत्पूर्वीयाः साङ्ख्याचार्याः

ईश्वरकृष्णेन पूर्वेषां साङ्ख्याचार्याणां मतं सङ्क्षिप्येयं सप्ततिर्विरचितेति ७१।७२ आर्याभ्यां स्फुटम् ।

तत्र परमर्षिः कपिलः साङ्ख्यदर्शनस्याद्यद्रष्टेति सर्वसम्मतम् । तेनैव तत्त्वसमासाख्यसाङ्ख्यसूत्राणि प्रणीतानीति प्राचां मतम् । नवीनास्तु तथा न मन्यन्ते ।

आसुरिनामा तच्छिष्यः । अस्य—

'विविक्ते दृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।
प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥'

इति श्लोकस्य गुणरत्नसूरिकृतायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां (३।४४) समुद्धरणेन ज्ञायते यदनेन कोऽपि कारिकाबद्धः प्रबन्धो निर्मितः ।

अस्य शिष्यः पञ्चशिखो नाम । स च विज्ञानभिक्षुमतेन (ब्रह्मसूत्रऋजुव्याख्यायां) तत्त्वसमासाख्यभाष्यस्य कर्ता । तथाहि तच्छिष्यः भावागणेशः

'समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च ।'

इति तत्त्वयाथार्थ्यदीपनेऽभिहितवान् । तथा तत्र (पृ०–८१) तेनैव एकः श्लोकः 'उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः' इत्यवतरणपूर्वं समुद्धृतः ।

योगसूत्रव्यासभाष्ये (१ । ४) 'तथा च सूत्रम्–एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् इति' इत्यस्य टीकायाम् 'इदं पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम्' इति वाचस्पतिमिश्रः । तथा तस्मिन्नेव भाष्ये (२ । १३) 'स्यात्स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः' इत्यादिकमवतारितम् । तदपि पञ्चशिखवचनमिति वाचस्पतिः । इदं च पञ्चशिखसूत्रमिति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीटीकायां स्वप्नेश्वरः । तथा तत्रैव (३ । १३) 'रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते' इति, तदपि पञ्चशिखाचार्यसम्मतिरित्याह वाचस्पतिः । अतः पञ्चशिखाचार्येणापरः कोऽपि साङ्ख्ययोगसूत्रात्मको ग्रन्थो व्यरचि इत्यनुमीयते ।

वार्षगण्योऽपि कश्चन प्राचीनः साङ्ख्ययोगाचार्यः । एतस्य एकं वचनं व्यासभाष्ये (३ । ५३) उपलभ्यते ।

एतदुत्तरं कस्मिंश्चित्काले जातो विन्ध्यवासिनामकः प्रसिद्ध आचार्यः । अयमेवेश्वरकृष्ण इति केषांचिन्नवीनानां मतम् । अपरेषां तु नव्यानां वार्षगण्यो विन्ध्यवासी चोभौ ईश्वरकृष्णात् परस्ताज्जातौ इति मतम् । तदिदं मतद्वयमपि दुष्टं भाति । तथाहि–'अथ व्याडिर्विन्ध्यस्थो नन्दिनीसुतः । मेधावी च' (२ । ७ । २४–२५) इति त्रिकाण्डशेषात्, 'अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च सः ।' (३ । ५ । ६) इति हैमकोशात्, 'अव्याधो विन्ध्यवासी च मरुदनन्दन इत्यपि' (१०) इति संयमिनाममालायाश्च स्फुटमवगम्यते यद् व्याडिरेव विन्ध्यवासीति । स च भगवतो वर्षस्य शिष्यो नन्दसमकालीनः (कथासरित्सागरे १ । २ ।) पाणिनिसूत्राणां सङ्ग्रहाख्यटीकायाः, कस्यचित् कोशस्य च कर्ता, दाक्षायणः पतञ्जलेरपि पुरोगामी, साङ्ख्ययोगाचार्यश्च । देवभद्रकृतन्यायावतारटिप्पणे गुणरत्नसूरिकृतषड्दर्शनसमुच्चयटीकायां (३ । ४१) च 'विन्ध्यवासी त्वेवमाचष्टे—

'पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासमचेतनम् ।
मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥' इति ।

वादमहार्णवे च–'बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्त०' इत्यादिकस्य तत्कृतश्लोकस्य दर्शनादयमार्याग्रन्थकर्तुरीश्वरकृष्णाद्भिन्न एव । हरिभद्रसूर्यादिभिः प्राचीनैरपि द्वयोरुल्लेखो भिन्न एव कृतः ।

यत्तु कैश्चित् ७१ आर्यावृत्तौ भार्गवादिप्राचीनसाङ्ख्याचार्याणां नामनिर्देशे वार्षगण्यविन्ध्यवासिनोर्नामदर्शनेन तयोरीश्वरकृष्णादर्वाचीनत्वं मतम्, तदरमणीयम् । वृत्तिस्थप्रभृतिशब्देन पराहतत्वात्, चीनेतिह्यात् तयोरीश्वरकृष्णात् पूर्ववृत्तित्वस्यावगमात्, प्राचीनतरे व्यासभाष्ये (वि० सं० ३५० ई० सं० ३००) वार्षगण्यग्रन्थस्योदाहृतत्वात्, विन्ध्यवासिनश्च व्याडेरेव नामान्तरत्वात् ।

अपि च भोजराजेन पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तौ (४।२२) एकमेव विन्ध्यवासिवचनम्–'सत्त्वतप्यत्वमेव पुरुषतप्यत्वम्' इत्युपन्यस्तम् । तत्तु गद्यात्मकं सत् तस्य कस्याप्यपरस्य टीकाग्रन्थस्य गद्यग्रन्थस्य वा कर्तृत्वं द्योतयति । भोजवृत्तौ तत्रैव 'प्रतिबिम्बे प्रतिबिम्बमान०' इत्याद्यपरं वाक्यं विन्ध्यवासिन उक्तिरिति सम्भ्रान्तम्, तद्वाक्यस्य 'अन्यत्रापि' इति पूर्वकत्वात् । अयं योगसूत्रवृत्तिकारो भोजराजः प्रसिद्धात् मालवपतेः सरस्वतीकण्ठाभरणादिप्रणेतुर्भोजराजात् (वि० सं० १०६६ ई० १०१०) अन्य एव तस्मात् सार्धशतवर्षपूर्ववर्ती । तथाहि कश्मीरभूभर्तुः शङ्करवर्मणः (वि० सं० ९३९–९५८, ई० सं० ८८३–९०२) काले जयन्तभट्टः स्वकृतौ न्यायमञ्जर्यां प्रत्यक्षलक्षणानां दूषणावसरे ईश्वरकृष्णोक्तं 'प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं' (सां० स० ५) इति लक्षणं दूषयन् 'यत्तु राजा व्याख्यातवान् प्रतिराभिमुख्येन वर्तते तेनाभिमुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षम्, इति' इत्यादिकं लिखितवान् । सोऽयं राजा साङ्ख्यसप्ततिटीकाकृत्, कस्यचित् व्याकरणग्रन्थस्य, पातञ्जलसूत्रस्योपरि राजमार्तण्डाख्यवृत्तेः, वैद्यके च राजमृगाङ्काख्यस्य ग्रन्थस्य कर्ता (योगसूत्रवृत्तौ श्लो० ५)। अयमेव राजवार्तिकस्यापि कर्ता स्यात् । अस्य रणरङ्गमल्ल इति नाम विरुदं वा इत्यपि तत एव ज्ञायते । एतत् किमपि मालवपतेर्भोजराजस्य नोपलभ्यते । अत इमौ द्वौ भिन्नौ एव इति सुव्यक्तम् । तत्र रणरङ्गमल्लः भोजानां विदर्भाणां राजा इति भोजराज इति ख्यातिमगात् इति सम्भाव्यते । यथा रामायणचम्पूकाव्यस्य कर्ता विदर्भराजः भोजराज इति ।

षष्टितन्त्रम्

सत्यपि पञ्चशिखादिप्रणीतप्राचीनग्रन्थकदम्बे साङ्ख्यसप्ततिस्तु षष्टितन्त्राख्यं ग्रन्थमनुसृत्येश्वरकृष्णेन प्रणीतेति ७२।७३ आर्याभ्यामवगम्यते । 'गुणानां परमं रूपम्' इत्यादिका एका कारिका व्यासभाष्ये (४।१३) समुद्धृता, सा षष्टितन्त्रस्था इति तट्टीकायां वाचस्पतिमिश्रः । माठरवृत्तौ (गौडपादीये च) १७ आर्याव्याख्याने तत एव कश्चिद्गद्यभागोऽपि समुद्धृतः । अतस्तत् विष्णुपुराणादिवद्गद्यपद्यात्मकं स्यादिति भाति । चीनदेशीयपण्डितानां मते पञ्चशिख एवास्य कर्ता । परन्तु बहुभिस्तत्सन्दिह्यते । अस्य नाम्नस्तन्त्रान्तरत्वं तस्यातिप्राचीनत्वं बोधयति । अस्य नामाद्युल्लेखोऽपि पाञ्चरात्राणामहिर्बुध्न्यसंहितायां जैनानामनुयोगद्वारसूत्रे च वर्तते ।

माठरः

माठर इति न व्यक्तिविशेषस्याभिधानम्, अपि तु ग्रन्थकर्तुः गोत्रजं नाम कश्यपगोत्रभेदे मठरगोत्रीयत्वात् माठर इति। यथा न्यायसूत्रभाष्यं पक्षिल- स्वामिना कृतं वात्स्यायनेन कृतमिति, विष्णुगुप्तकृतमर्थशास्त्रं कौटिल्यकृत- मिति, उद्योतकराख्यविरचितं न्यायवार्तिकं भारद्वाजीयं भारद्वाजकृतमिति वेति तत्तत्कर्तुर्गोत्रनाम्नैव प्रथितान्यभूवन्, तथैवेयं वृत्तिरपि माठराचार्यकृतेति कर्तुर्गोत्र- नाम्ना प्रसिद्धिमुपगता। इयं वृत्तिर्मूलग्रन्थेन सह चीनभाषायां परमार्थपण्डितेन (वि० सं ६१३-६२५, ई० सं० ५५७-५६९) मध्ये परावर्तितेत्युभयभाषाविद्भिः समर्थ्यते। तिलकाख्यपण्डितस्तु तथा न मनुते (संस्कृतरिसर्च पु० १ पृ० १०८)। तत इयं वृत्तिः वि० सं० ४५० वर्षादर्वाचीना नेति केषांचिद्विदुषां मतम्। चीनभाषापरावर्तने वृत्तिकारस्य नाम न निर्दिष्टमिति शोच्यम्।

अत्रेदमप्यन्यद्विचारणीयम् यत् २९ आर्यावृत्तौ "यथा दर्पणाभाव आभासहा- नौ" इत्युदाहरणं हस्तामलक(संवाद)स्तोत्रात्समुद्धृतं दृश्यते। तच्च स्तोत्रं श्रीशङ्कराचार्यसमकालीनम् (वि० सं० ८३६-८६८ ई० सं० ७८०-८१२) इति प्रसिद्धमेव। ततः अयम्[1], "अहङ्कारो धियं ब्रूते" इत्यादयः केचनापरे चांशा अद्वैत- मतानुकूला अत्र प्रक्षिप्ता इति माठरवृत्त्या अतिप्राचीनत्वाभिमानिभिर्वक्तव्यम्। अन्यथा एतस्याः शङ्कराचार्यसमयात् परस्ताद्विरचनं स्वीकार्यम्।

यत्तु साङ्ख्यसप्तत्या गौडपादीयं भाष्यम् (बनारस-संस्कृतसीरिजाख्यग्रन्थ- मालायां मुद्रितम्) तत्तु माठरवृत्त्याः केनचित्कृतः सङ्क्षेप इति भाति। नहि पर- कृतेः सङ्क्षेपकर्तृत्वं श्रीशङ्कराचार्यपरमगुरुषु गौडपादेषु सम्भवति। अस्य च उत्तर- गीताव्याख्यायाश्च प्रणेता कश्चिदपरो गौडपादः सम्भाव्यते।

मलधारि-राजशेखरसूरिणा (वि० सं० १३५०, ई० सं० १२९४) स्वकृतषड्- दर्शनसमुच्चये माठरो गौडपादश्च साङ्ख्यग्रन्थकर्तारौ पृथगुक्तौ। तदनुसारी गुणरत्न- सूरिरपि हरिभद्रीयषड्दर्शनसमुच्चयटीकायाम् (३।४३)-"साङ्ख्यानां तर्कग्रन्थाः षष्टितन्त्रोद्धाररूपं साङ्ख्यसप्ततिनामकं, माठरभाष्यं,.. गौडपादं च" इत्युक्त्या द्वयोः पृथक्त्वं सूचयति। अतो गौडपादीयं माठरवृत्त्या एव सङ्क्षेप इति भाति।

मूलकारिकासङ्ख्याविवेकः

माठरवृत्तौ व्याख्यातानां कारिकाणां सङ्ख्या ७३ परिमिता वर्तते। वाचस्पति- मिश्रकृतटीकायां नारायणतीर्थकृतटीकायां च अत्रस्था अन्तिमा आर्या नोपलभ्यते अतस्तयोरार्यासङ्ख्या ७२ मिता। गौडपादीयं तु ६९ आर्या यावद्वर्तते। चीनभाषा- परावर्तने तु ६३ तमी आर्या प्रभ्रष्टेति तत् ७१ आर्यासम्मितम्।

प्रकृते "सप्तत्यां किल येऽर्थाः।" (७२) इत्युक्तत्वात् आर्यासङ्ख्यायां चोक्त- प्रकारेण न्यूनाधिक्यदर्शनेन तत्र पण्डितानां विवादः। तत्र केचन ६९ आर्याया ऊर्ध्वं स्थितमार्याचतुष्टयं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते। मध्ये च कुत्रचिदेकाऽऽर्या प्रभ्रष्टेति च सप्ततिसङ्ख्यापूरणाय तर्कयन्ति। तत्र वस्तुतस्तु अन्तिममार्याचतुष्टयं न प्रक्षिप्तम्। तथाहि शेषप्रणीतपरमार्थसारापरनाम्नि आर्यापञ्चाशीतिरित्याख्ये प्रबन्धे ८७ आर्या

१. उपरिष्टादुक्तः 'यथा दर्पणाभाव' इत्यंशः।

वर्तन्ते। तथापि तत्र अवतरणरूपामाद्यामार्यां ग्रन्थकर्तृनामादिप्रकाशिकां चरमामार्यां विहाय वेदान्तसिद्धान्तस्तु तन्मध्यस्थे पञ्चाशीतिसङ्ख्याके आर्यासमूहे प्रतिपादित इति आर्यापञ्चाशीतिरित्याख्ययैव तस्य व्यवहारः। तथा अभिनवगुप्ताचार्यप्रणीते परमार्थसारे १०५ आर्या वर्तन्ते। तथापि आरम्भे आर्यात्रयमवतरणरूपमन्ते चार्या- द्वयमुपसंहारात्मकम्, सिद्धान्तस्तु तन्मध्यस्थेन आर्याशतकेन निबद्ध इति तेनैव तत्र प्रकाशितम्। "आर्याशतेन तदिदं सङ्क्षिप्तसारमतिगूढम्। अभिनवगुप्तेन मया" (१०५) इत्यादि। एवमन्यत्रापि बहुषु शतकान्तनामसु लघुकाव्येषु वृत्तसङ्ख्यायाः शतकाधिक्यदर्शनेऽपि तेषां शतकमित्यनेनैव पदेन व्यवहारः। तत्र तत्र च प्रतिपाद्यं निर्दिष्टसङ्ख्याकैः पद्यैरेव प्रतिपादितम्। तथैव साङ्ख्यसप्ततिरिति अस्य संज्ञायामपि बोध्यम्। अतो नान्तिममार्याचतुष्टयं प्रक्षिप्तम्।

एवं प्रकृतेऽपि साङ्ख्यसप्ततिरिति ग्रन्थनाम्नाऽत्र सिद्धान्तप्रतिपादिकाना- मार्याणां सप्ततिरपेक्षिता। परन्तु स सर्वपुस्तकेषु ६९ आर्याभिरेवोक्तो लभ्यते। अतः तिलकोपाह्वो गङ्गाधरसूनुर्बालपण्डितः ६१ कारिकाया माठरवृत्तिं सूक्ष्मे- क्षिकया विचार्य तद्गतः 'तत्र सुकुमारत्वं वर्णयति' (पृ० ७५ पं० ९) इत्यारभ्य 'सुकुमारतरम् इत्येततत् वाक्यशेषः कृतः।' (पृ० ७६ पं० १२-१३) इत्यन्तो वृत्ति- भागोऽपरार्याविशेषस्य व्याख्यानमित्यवधार्य तस्मात्—

'कारणमीश्वरमेके पुरुषं कालं परे स्वभावं वा।
प्रजाः कथं निर्गुणतो, व्यक्तः कालः स्वभावश्च॥'

इत्यार्यां सङ्कलितवान्, तां च ६२ संख्यया अङ्कयित्वा सप्ततिसङ्ख्यापूरणं कृतवान्। इयमेतदर्थिका वा एका आर्या लेखकादिप्रमादेन मूलाद् भ्रष्टा इति तस्य मतम्।

इदमप्यत्र विचारणीयम् यद्वराहमिहिरकृतबृहत्संहिताया विवृतौ (अ० ११७) भट्टोत्पलकृतायां (वि० सं० १०२२, ई० सं० ९६६) २७ आर्यायाः

'सङ्कल्पकमत्र मनस्तच्चेन्द्रियमुभयथा समाख्यातम्।
अन्तस्त्रिकालविषयं तस्मादुभयप्रचारं तत्॥'

इति पाठो दृश्यते। अत्रोत्तरार्धस्य पाठः प्रचलितपाठाद्भिन्नः। तत इदमपि सन्देग्धुं शक्यं यन्मुद्रितोत्तरार्धमधिकृत्य तस्य पूर्वार्धं भ्रष्टम्। तेन सह 'गुणपरि- णामविशेषात्' इत्याद्युत्तरार्धात्मिका आर्या २८ संख्याङ्किता स्यादिति। एवं भ्रष्टै- कार्याविषयको निर्णयो विशेषान्वेषणाधीनः।

उपसंहारः

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु कपिलासुरिपञ्चशिखानां मतानि लभ्य- न्ते। तत्र तेषामभिप्रायाः साङ्ख्यसप्ततिप्रक्रियाया बहुष्वंशेषु भिन्ना अपूर्णाश्च। उपनिषद्वाक्यविशेषानुपजीव्य साङ्ख्ययोगदर्शनयोः पुरातनकाले प्रवृत्तिर्जाता। तत्र केवलं तत्त्वविवेचनमवलम्ब्य साङ्ख्यदर्शनं निरीश्वरवादे परिणतं, क्रियाविशेषात्मकं योगदर्शनं च सेश्वरवादे परिणतम्। साङ्ख्यदर्शनं योगदर्शनस्य शेष्यपि द्वे पुरा भिन्ने एव मते। प्रकृतिपुरुषयोः पृथक्करणं द्वयोरेव लक्ष्यमासीत्। ततः पुराकाले भगवद्गीतादिषु अर्वाचीने च विज्ञानभिक्षुवादिभिस्तयोः समन्वये प्रयतितम्। तत्र

साङ्ख्यं विचारप्रधानं, योगं च क्रियाप्रधानम्, द्वयोरङ्गाङ्गिभावश्च सम्बन्धः प्रतीयते। साङ्ख्यमतविकासादिचर्चाया विस्तरभियाऽत्रैव विरम्यते। इति।

अस्यां वृत्तौ 'यथा पङ्केन पङ्काम्भः' इत्युदाहृतः श्लोकः (पृ० ८), श्रीमद्भागवते (१।८।५२) वर्तते, तथैव 'एष आतुरचित्तानां' (पृ० ६९) इत्यपि तत्रैव (श्रीमद्भागवते १।६।३५) किञ्चित्पाठभेदेन दृश्यते। अतोऽनुमीयते यत् श्रीमद्भागवतं माठरवृत्तिसमयात्पुरातनम्॥ इति।

विदुषामनुचरः—

त्रिपाठ्युपाह्वः श्रीमनःसुखरामात्मजः

तनुसुखरामशर्मा

सेयं वृत्तिः तत्त्वकौमुद्याद्यपेक्षय अन्ययैव सरण्या सरलतया वैशद्येन च कारिकार्थं साङ्ख्यीयविषयजातं च तथा प्रतिपादयति यथा साधारणजना अप्यनायासेन साङ्ख्यरहस्यान्यवबोद्धुं शक्नुवन्ति इत्यपूर्वाया अमुद्रितचराया अप्यस्या एकमेव पुस्तकं नातिशुद्धप्रायमुपरिस्थभूमिकाकर्तृमहाशयसकाशाल्लब्ध्वा श्रीविष्णुप्रसादविदुषा संशोधय्य मुद्रणतां नीता।

तदत्र सपरिश्रमं कृतशोधनेऽपि मानुष्यकनान्तरीयकानवधानजनितान् दोषान् मर्षयित्वा तितिक्षावद्भिर्गुणैकपक्षपातिभिः स्वकीया अपूर्वसाङ्ख्यग्रन्थदिदृक्षा सफलं विधास्यत इति—

अध्यक्ष—
चौखम्बा संस्कृत सीरीज
आफिस, वाराणसी–१

विद्वद्विधेयः
जयकृष्णदासगुप्तः

साङ्ख्यकारिकाया अकारादिक्रमेण सूची

		का.	पृ.
	अ		
१	अतिदूरात्सामीप्यात्	७	११
२	अत्र जरामरणकृतं	५५	५३
३	अध्यवसायो बुद्धिः	२३	२८
४	अन्तःकरणं त्रिविधं	३३	३६
५	अभिमानोऽहङ्कारः	२४	३०
६	अविवेक्यादिः सिद्धः	१४	१८
७	अष्टविकल्पो दैवः	५३	५२
८	असदकरणादुपादान	९	१२
	आ		
९	आध्यात्मिक्यश्चतस्रः	५०	४९
	इ		
१०	इत्येष प्रकृतिकृतः	५६	५३
	उ		
११	उभयात्मकमत्र मनः	२७	३२
	ऊ		
१२	ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः	५४	५२
१३	ऊहः शब्दोऽध्ययनं	५१	५०
	ए		
१४	एकादशेन्द्रियवधाः	४९	४८
१५	एतत् पवित्रमग्र्यं	७०	६१
१६	एते प्रदीपकल्पाः	३६	३८
१७	एवं तत्त्वाभ्यासात्	६४	५८
१८	एष प्रत्ययसर्गः	४६	४६
	औ		
१९	औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं	५८	५४
	क		
२०	करणं त्रयोदशविधं	३२	३६
२१	कारणमस्त्यव्यक्तं	१६	२०
	च		
२२	चित्रं यथाऽऽश्रयमृते	४१	४३
	ज		
२३	जन्ममरणकरणानां	१८	२३

		का.	पृ.
	त		
२४	तन्मात्राण्यविशेषाः	३८	४०
२५	तस्माच्च विपर्यासात्	१९	२४
२६	तस्मात्तत्संयोगात्	२०	२५
२७	तस्मान्न बध्यतेऽद्धा	६२	५७
२८	तस्मात्समादृष्टं	७३	६३
२९	तेन निवृत्तप्रसवां	६५	५८
३०	त्रिगुणमविवेकि विषयः	११	१४
	द		
३१	दुःखत्रयाभिघातात्	१	१
३२	दृष्टमनुमानमाप्त	४	८
३३	दृष्टवदानुश्रविकः	२	५
३४	दृष्टा मयेत्युपेक्षक	६६	५८
	ध		
३५	धर्मेण गमनमूर्ध्वं	४४	४५
	न		
३६	न विना भावैर्लिङ्गं	५२	५१
३७	नानाविधैरुपायैः	६०	५५
	प		
३८	पञ्च विपर्ययभेदाः	४७	४७
३९	पुरुषस्य दर्शनार्थं	२१	२६
४०	पुरुषार्थज्ञानमिदं	६९	६१
४१	पुरुषार्थहेतुकमिदं	४२	४३
४२	पूर्वोत्पन्नमसक्तं	४०	४२
४३	प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः	२२	२६
४४	प्रकृतेः सुकुमारतरं	६१	५५
४५	प्रतिविषयाध्यवसायो	५	९
४६	प्राप्ते शरीरभेदे	६८	६०
४७	प्रीत्यप्रीतिविषादा	१२	१५
	ब		
४८	बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः	२६	३१
४९	बुद्धीन्द्रियाणि तेषां	३४	३७
	भ		
५०	भेदस्तमसोऽष्टविधः	४८	४७
५१	भेदानां परिमाणात्	१५	१९

		का.	पृ.
	म		
५२	मूलप्रकृतिरविकृतिः	३	७
	य		
५३	युगपच्चतुष्टयस्य हि	३०	३५
	र		
५४	रङ्गस्य दर्शयित्वा	५९	५४
५५	रूपादिषु पञ्चानां	२८	३३
५६	रूपैः सप्तभिरेवं	६३	५७
	व		
५७	वत्सविवृद्धिनिमित्तं	५७	५४
५८	वैराग्यात्प्रकृतिलयः	४५	४६
	श		
५९	शिष्यपरम्परयाऽऽगतं	७१	६२
	स		
६०	सङ्घातपरार्थत्वात्	१७	२२
६१	सत्त्वं लघु प्रकाशकं	१३	१७
६२	सप्तत्यां किल येऽर्थाः	७२	६२
६३	सम्यग्ज्ञानाधिगमात्	६७	५९
६४	सर्वं प्रत्युपभोगं	३७	३८
६५	सात्त्विक एकादशकः	२५	३१
६६	सांसिद्धिकाश्च भावाः	४३	४४
६७	सान्तःकरणा बुद्धिः	३५	३८
६८	सामान्यतस्तु दृष्टात्	६	१०
६९	सूक्ष्मा मातापितृजाः	३९	४१
७०	सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः	८	११
७१	स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते	३१	३५
७२	स्वालक्षण्या वृत्तिः	२९	३३
	ह		
७३	हेतुमदनित्यमव्यापि	१०	१३

विचारणायामहीनमित्यर्थः। तन्त्रस्येति। यथा स्वल्पेऽपि दर्पणे महतो रूपस्य निरूपणं स्यात्। एवमल्पशास्त्रे षष्टितन्त्रस्य कृत्स्नस्यापि व्यक्ति-रभिहितेत्यर्थः॥ ७३॥

इत्याचार्येश्वरकृष्णप्रोक्तायाः साङ्ख्यसप्तत्या वृत्तिराचार्य-माठरकृतिः समाप्ता।

॥ श्रीः ॥

सांख्यकारिका

सांख्यसप्ततिटीका जयमङ्गला

श्रीहरिः शरणम्॥

अधिगततत्त्वालोकं लोकोत्तरवादिनं प्रणम्य मुनिम्।
क्रियते सप्ततिकायाष्टीका जयमङ्गला नाम॥

प्रेक्षावन्तोऽनुक्ते प्रयोजने न क्वचित् प्रवर्तन्त इति प्रयोजनमुच्यते—तत्त्वज्ञानान्मोक्षः। तत्त्वानि पञ्चविंशतिः। तथाचोक्तम्—

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः॥' इति॥
(पञ्चशिखस्य)

तेषु च षष्टितन्त्रादिख्यातेष्विति। विस्तरत्वात् षष्टितन्त्रस्य सङ्क्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहार्थं सप्ततिकारम्भः। वक्ष्यति च 'एतदार्याभिः संक्षिप्तम् (का० ७१)' इति। मोक्षेण किं फलमिति चेत्? दुःखनिवृत्तिः। अतत्त्वज्ञो दुःखैरभिहन्यमानः संसरन्नास्ते। तत्त्वज्ञानात्तु कैवल्यमाप्नोति, न दुःखैरभिहन्यते। हन्यमानेन को हेतुर्जिज्ञासितव्य इत्यत्राह—

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदवघातके हेतौ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्॥ १॥

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासेत्यादि। दुःखानां त्रयं दुःखत्रयम्। आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं चेति। आत्मन्यध्यात्मम्, तत्र यद् भवति तदाध्यात्मिकम्—शारीरं मानसं चेति। तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येण ज्वरादिदुःखम्, तच्छरीरे भवतीति शारीरम्। इष्टकामक्रोधशोकादिभिर्मनसि दुःखं तन्मानसम्। यन्मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराण्यधिकृत्य भवति तदाधिभौतिकम्। यच्छरीरे

ग्रहावेशादीनि दैवान्यधिकृत्य भवति तदाधिदैविकमिति । एतद्
दुःखत्रयम् । तेनाभिघातात् पीडनाद्धेतोर्जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा भवति ।
कस्मिन् विषय इत्याह—तदवघातके हेताविति । अवघातयत्यपनयतीत्य-
वघातकः । तस्य दुःखत्रयस्यावघातकस्तदवघातकः । 'तृजकाभ्यां
(पा० २।२।१५)' षष्ठीसमासप्रतिषेधः 'तत्प्रयोजको हेतुश्च (पा० १।४।५५)'
इति ज्ञापनात्[1] न भवति । केन खल्विमानि दुःखान्युत्पद्यन्त[2] इति
तदवघातको हेतुर्जिज्ञास्यो भवति । दुःखवानहमेतत्प्रतीकारमन्वेषया-
मीति प्रायोवादः । स च पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानान्नान्य इति मनसि वर्तते ।
दृष्टे साऽपार्था चेदिति । स्यादेतद् यदि दृष्टस्तदवघातको हेतुर्न स्यात् ।
यावदाध्यात्मिकस्य शारीरदुःखस्यापनयने चिकित्साशास्त्रविहित एवो-
पायोऽस्ति । मानसस्यापि संख्यानबलं रम्याश्च शब्दादयो विषयाः ।
आधिभौतिकाधिदैविकयोरप्यवघातहेतुरनुष्ठीयमानो लोक इह[3] दृश्यते;
तयोः सत्प्रतिपक्षत्वात् । तत्राधिदैविकस्य सामदानभेददण्डोपायघटि-
तारम्भाः । आधिभौतिकस्यापि निपातप्रतिपातसंवृतप्रदेशाश्रयणादयः ।
ततश्च दृष्टे हेतौ सति जिज्ञासाऽस्मिन्[4] विषये निरर्थिकेत्याशङ्क्याह—
नैकान्तात्यन्ततोऽभावादिति । नापार्था,[5] सार्थिकैव । कुतः ? एकान्तः,
अत्यन्ततः[6], एकान्तात्यन्ततोऽभावादपि । एकान्तेनात्यन्तेन च दुःखा-
भावस्याभावादित्यर्थः । दृष्टे ह्युपाये क्रियमाणेऽपि केषांचिद् दुःखत्रयं
भवत्येवेति नैकान्तेनोपशमः । कथंचिदुपशमे पुनरुत्पादनान्नात्यन्तेनो-
पशमः । तस्मादैकान्तिकात्यन्तिकदुःखोपशमाय जिज्ञासा युक्तेति ॥ १ ॥

यद्येवमैकान्तिकात्यन्तिकदुःखोपशमहेतुर्वेदविहितोऽस्ति । तथा
चाह—

'अपाम सोममममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
किमस्मान्[7] कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥' इति ॥

(ऋ० सं० ८।४२।३)

---

१. 'ज्ञापनात्' इति क० संस्करणे नास्ति ।
२. '०न्यपोह्यन्त' इति ख० । ३. 'एव' इति क० ।
४. '०सा यस्मिन्' इति क्वाचित्कः पाठः, स तु न मनोरमः ।
५. 'नापार्थिका' इति ख० ।
६. 'अत्यन्ततः' इति क० पुस्तके नास्ति ।
७. 'किं नूनमस्मान्' इति प्रकृतश्रुतिः ।

अस्यायमर्थः—इन्द्रो देवानपण्डितानाह[1] 'दिव्याः किमन्यत् सुखमस्ति' इति । ते तमाहुः 'नास्ति' इति । 'सोममपाम' सोमं पीतवन्तो वयम् । ततः 'अमृता अभूम' व्यपगतमृत्यवो जाताः । 'अगन्म ज्योतिः' इति । ज्योतिः स्वर्गोऽयम्, तं प्राप्ता वयम् । 'अविदाम देवान्' इति । इयन्तो देवा अस्मिन् स्वर्ग इति ज्ञातवन्तः, ज्ञानमस्माकमुत्पन्नमित्यर्थः । 'किमस्मान् कृणवत्' इति । कृणवन्मृत्युरुच्यते । अस्मान् सोमपान्[2] किं मृत्युः करिष्यते[3] । अरातिः व्याधिः सोऽपि, धूर्तिर्जरा सापि चास्माकं किं करिष्यति । 'अमृत मर्त्यस्य' इति ।

तस्मात् सोमपानाद् दुःखोपशमहेतुरस्तीत्यस्मिन् पूर्वपक्षे—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

दृष्टवदानुश्रविक इत्यादि । अनुश्रूयते पारम्पर्येणेत्यनुश्रवो वेदः । श्रुवः 'ऋदोरप्' (पा० ३।३।५७) । तत्र भवो हेतुरानुश्रविकः, अध्यात्मादिः । दृष्टेन तुल्यो दृष्टवत्; तस्यापि दोषदर्शनात् ॥

यदाह—स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । यस्मादानुश्रविको हेतुरविशुद्ध्यादिभिस्त्रिभिर्दोषैर्युक्तः । तत्राग्निहोत्रादौ पशुव्यापादनात् सोमपानादविशुद्धियुक्तः । कर्मक्षयात् स्वर्गच्युतिरिति क्षययुक्तः । तथा चाहुः—'बहूनीन्द्रसहस्राणि व्यतीतानि युगे युगे' इति । 'स हि देवेष्वपि देवो दरिद्राति' इति । 'ईश्वरं दृष्ट्वा महद् दुःखमुत्पद्यते' इत्यतिशययुक्तः । तथाहि—'यः क्रतुशतेन यजते तस्य महदैश्वर्यम्, यो द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तस्याल्पम्' इति । तस्मादानुश्रविकोऽपि दृष्टवत्परित्याज्यः । कस्तर्हि श्रेयानित्याह—तद्विपरीतः श्रेयानिति । दृष्टानुश्रविकद्वारा यो विपरीतः, तत्त्वज्ञानाख्यः स श्रेयान्; तस्य कैवल्यप्रापकत्वात् । तत्रैकान्तात्यन्ततोभावात् दृष्टाच्छ्रेयान् । शरीरहानाद्विशुद्धफलः,[4] प्रकृतिहानादक्षयफलः, अनुत्तरत्वाच्च निरतिशयफल इत्यानुश्रविकाच्छ्रेयान् । स कथं प्रोच्यत इत्यत्राह—व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति ।

---

१. 'देवान् प०' इति ख०, तत्तु नोपपद्यते ।
२. 'सोमपानान्' इति क०, स तु पाठः प्रामादिक एव ।
३. '०ति' इति ख० ।
४. '०ज्ञानाद्धि शुद्धफलः' इति क० पाठः, स मूलेनासङ्गतः ।

राशित्रयेण पञ्चविंशतितत्त्वानि कथ्यन्ते। तत्र महदादिभूतपर्यन्तं त्रयोविंशतिप्रकारं व्यक्तमुच्यते; तेन रूपेण प्रधानस्य व्यक्तत्वात्। अव्यक्तं प्रधानम्; केनचिद्रूपेणाव्यक्तत्वात्। जानातीति ज्ञः पुरुषः। तेषु यद्विज्ञानं स्वरूपपरिच्छेदः; तस्मात् प्राप्यत इत्यर्थः। तन्वादिभिः[1] परिच्छिद्य तदभ्यासादुत्तरकालं प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमुत्पद्यते, ततश्च कैवल्यमिति। अस्या आर्याया वक्ष्यमाणार्याः,[2] सर्वा एवार्थेन भाष्यस्थानीया द्रष्टव्याः ॥ २ ॥

तत्रैषां व्यक्तादीनामुत्पादानुत्पादाभ्यां स्वरूपमाह—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

मूलप्रकृतिरित्यादि। प्रकृतिः प्रधानम्। प्रक्रियत उत्पद्यते प्रधानादस्या इति प्रकृतिः। मूलं च तत्प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः। सप्तानां प्रकृतीनां मूलमाद्यं कारणमित्यर्थः॥

अविकृतिरिति। न विक्रियत इत्यविकृतिः। न कुतश्चिदुत्पद्यत[3] इत्यर्थः। एतत् प्रथमं तत्त्वम्॥

महादाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति। महान् बुद्धिः स[4] आद्यो यासां प्रकृतीनां तास्तथोक्ताः। प्रकृतयश्च विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः। तत्र महानहङ्कारं जनयन् प्रकृतिः, प्रधानादुत्पद्यमानो विकृतिः। अहङ्कारस्तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि च जनयन् प्रकृतिः, महत उत्पद्यमानो विकृतिः। तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च यथाक्रममाकाशवाय्वग्न्युदकपृथिव्याख्यानि भूतानि जनयन्तः प्रकृतयः, अहङ्कारादुत्पद्यमाना विकृतयः। इत्येतानि सप्त तत्त्वानि॥

षोडशकश्च विकार इति। षोडश परिमाणमस्येति षोडशकः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानीत्ययं षोडशको गणः। चकार एवकारार्थः। विकारो विकृतिरेव। नास्मात् किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः। एतानि षोडश तत्त्वानि।[5]

१. 'तन्वादि हि' इति क०। २. 'वक्ष्यमाणा याः' इति क०।
३. '०दुत्पाद्यत' इति क०।
४. 'स' इति ख० पुस्तके नास्ति।
५. 'नास्मात्' इत्यारभ्य 'तत्त्वानि' इत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नास्ति।

न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। पुरं शरीरं तस्मिन् वसतीति पुरुषः। नैरुक्तोऽत्र विधिः। तस्मान्न किञ्चिदुत्पद्यत इति न प्रकृतिः; निष्क्रियत्वात्। नाप्ययं कुतश्चिदुत्पद्यत इति न विकृतिः, अनादित्वात् ॥ ३ ॥

एषां व्यक्तादीनां सिद्धौ प्रमाणान्याह—

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

दृष्टमित्यादि। 'दृष्टम्' प्रत्यक्षम्। अनुमीयते येन तदनुमानम्। आप्तः क्षीणदोषस्तेन यदुच्यते तदाप्तवचनम्, आगमः। एतत् त्रिविधं प्रमाणमिष्टम्॥

ननु चान्यान्यपि प्रतिभादीनि प्रमाणानि सन्ति। तद्यथा—

'प्रतिभौपम्यमैतिह्यमभावः सम्भवस्तथा।
अर्थापत्तिरितीमानि प्रमाणान्यपरे जगुः॥' इति॥

अस्मिन् पूर्वपक्ष आह—सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति। सर्वेषां प्रतिभादीनां प्रमाणानां सिद्धत्वात्, त्रिविध एवान्तर्भावादित्यर्थः। तत्र[1] ग्रामे नगरे वा वर्तत इति प्रतिभोत्पन्ना। तत्र यदा क्षीणदोषस्य, तदाभिज्ञप्राप्तत्वात् प्रत्यक्षमेव। तस्याक्षीणदोषस्य वितथत्वादप्रमाणम्। याप्यर्थाविसंवादिनी कादाचित्का,[2] सापि कादाचित्कादेव[3] निमित्तादुत्पद्यमानाऽनुमानमेव न प्रमाणान्तरम्। 'गौरिव गवयः' इत्यौपम्यम्। तत्र गवयमजानानः कश्चिदाप्तं पृच्छति 'कीदृशो गवयः' इति। स तमाह—'यादृशो गौस्तादृशो गवयः' इति। तदेतदाप्तवचनमेव न प्रमाणान्तरम्। यदापि लब्धोपदेशो गवयं पश्यति, तदापि गवि दृष्टेनैव विषाणादिना लिङ्गेन गवयस्य व्यवहारं प्रवर्तयतीत्यनुमानमेव न प्रमाणान्तरम्। 'इति ह वै वैश्रवणः' इत्यैतिह्यम्। एतदाप्तवचनमेव, न प्रमाणान्तरम्। 'इति ह' इति निपातसमुदाय उपदेशपारम्पर्ये वर्तते। इति ह एवैतिह्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। 'नास्तीह घटोऽनुपलम्भात्' इत्यभावः। तत्र घटशून्यप्रदेश एव घटाभावः, स च प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वान्न प्रमाणान्तरम्[4]। 'माषः प्रस्थः, इत्युक्ते चत्वारः

१. 'अत्र' इति ख०। २. '०चित्की' इति ख०।
३. 'कादाचित्कत्वादेव' इति ख०।
४. इदमत्रावधेयम्—गौडपादेनाभावस्य पृथक्प्रमाणत्वं न निरस्तम्।

कुडवा[1] इतीदमपि सम्भवति' इत्ययं सम्भवः। तत्र समुदायलिङ्गावयवलिङ्गिनः परिच्छेदादनुमानमेव। अवयवैः समुदायस्यारब्धत्वात् कार्यकारणलक्षणः सम्बन्धः। 'देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते बलवांश्च' इत्युक्तेऽर्थाद् 'रात्रौ भुङ्क्ते', इत्यर्थापत्तिः। तत एव रात्रौ तस्य प्रतीतिरनुमानान्न भिद्यते। इदमेव चान्यथानुपपत्तिरित्युच्यते॥

किं प्रमाणत्रयलक्षणे प्रयोजनमिति चेदाह—प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति। यस्मात् प्रमेयस्यार्थस्य सिद्धिः प्रमाणात्, अन्यथा कथं तत्प्राप्तिपरिहारौ स्याताम्॥ ४॥

दृष्टादिप्रमाणानां लक्षणमाह—

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम्।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं च॥ ५॥

प्रतिविषयाध्यवसाय इत्यादि। विषयं विषयं प्रतिविषयम्, प्रतिविषयमध्यवसायः प्रतिविषयाध्यवसायः। विषयाः शब्दादयः, अध्यवसायो बुद्धिः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु यथाक्रमं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणेन्द्रियद्वारेण विशेषावधारणप्रधाना या बुद्धिरुत्पद्यते तद् दृष्टम्, शुद्धत्वात् प्रमाणम्, अशुद्धत्वादप्रमाणम्। तच्चतुर्विधम्—सव्यपदेशम्, सविकल्पम्, अर्थव्यतिरेकि, इन्द्रियव्यतिरेकि चेति। तत्र दूरात् क्वचिदागच्छन्तं दृष्ट्वा देवदत्तसारूप्यं व्यपदिशति 'देवदत्तोऽयमिति' या बुद्धिरुत्पद्यते तत्सविकल्पम्, संशयितत्वादप्रमाणम्। तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनं तदर्थव्यतिरेकि; द्वितीयचन्द्राभावात्। यत् स्वप्नदर्शनं तदिन्द्रियव्यतिरेकि; निद्रोपप्लुतत्वादिन्द्रियाणाम्॥

त्रिविधमनुमानमाख्यातमिति। षष्टितन्त्रे व्याख्यातम्, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टमिति। अतीतानागतवर्तमानास्त्रयः पदार्थाः। तत्र भविष्यदर्थसाधनाय पूर्ववदनुमानम्। पूर्वं लिङ्गमस्यास्तीति पूर्ववत्। यथोन्नतजलधरं दृष्ट्वा वृष्टिर्भविष्यतीत्यनुमीयते। अतीतार्थसाधनाय शेषवत्—शेषं लिङ्गमस्यास्तीति। यथास्या नद्या उपरि वृष्टिर्भूता, यस्याः कलुषोदकं शेषं लिङ्गमिति। वर्तमानार्थसाधनाय सामान्यतोदृष्टम्—सामान्येन लिङ्गलिङ्गिदृष्टत्वात्। यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिर्दृष्टा, तथा सूर्यादीनां सामान्येन देशान्तरप्राप्त्या गतिरनुमीयते॥

१. 'कुडपा' इति क०।

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति। त्रिविधमनुमानम्। कदाचिल्लिङ्गपूर्वकं कदाचिल्लिङ्गिपूर्वकं लोके दृश्यते। तद्यथा—श्राव्येण[1] विरुतेन कदाचित् कोकिलोऽनुमीयते, कदाचित् कोकिलं लिङ्गिनं दृष्ट्वा श्राव्येणापि[2] विरुतेनास्य भवितव्यमिति तयोर्गम्यगमकत्वं सति सम्बन्धे। सम्बन्धाश्च सप्त—तत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धो यथा राजपुरुषयोः। कदाचित् पुरुषेण राजा राज्ञा वा पुरुषः। एवं प्रकृतिविकारसम्बन्धो यथा यवसक्त्वोः[3]। कार्यकारणसम्बन्धो यथा धेनुवत्सयोः। पात्रपात्रिकसम्बन्धो[4] यथा परिवृट्[5]त्रिविष्टब्धयोः। साहचर्यसम्बन्धो यथा चक्रवाकयोः। प्रतिद्वन्द्विसम्बन्धो यथा शीतोष्णयोः। तत्रैकस्य भावेऽन्याभावः प्रतीयते। निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धो यथा भोज्यभोजकयोरिति। एभिः सम्बन्धैस्त्रिविधमनुमानं प्रमाणं न लुप्यते॥

आप्तश्रुतिराप्तवचनं चेति। आप्तः क्षीणदोषः। यच्चाहुः—

'स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः।
निर्वैरः पूजितः सद्भिराप्तो ज्ञेयः स तादृशः॥' इति॥

आप्तेभ्यो या श्रुतिपरम्परया श्रुतिरागता तदाप्तवचनम्[6], तैर्दृष्टोऽनुमितो वार्थः, परत्र स्वबोधसदृशबोधान्तरोत्पत्तये शब्देनोपदिश्यते। यदाप्तवचनं तन्न[7] स्रवते। चशब्दोऽनुमानेन तुल्यकक्ष्यत्वख्यापनार्थः। यथा त्रिकालविषयमनुमानं तथाऽऽप्तवचनमपीति॥ ५॥

एषां त्रयाणां कः कस्य विषय इत्यत आह—

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्[8]।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्॥ ६॥

१. 'श्रव्येण' इति ख०।
२. 'श्रव्येणापि' इति ख०।
३. ख० पुस्तकेऽत्र पाठस्त्रुटितः, 'यवस' एतावन्मात्रं दृश्यते।
४. ख० पुस्तके नास्ति।
५. 'परिव्राट्' इति ख०।
६. 'आप्तवचनम्' इति क०।
७. 'यदन्यवचनं सो न' इति क० पुस्तकपाठः स तु सुव्यक्तं प्रामादिक एव।
८. कुत्रचित् पुस्तकेऽत्र 'प्रसिद्धि०' इति पाठोऽवलोक्यते। स एव टीकाकृत्सम्मत इति प्रतिभाति।

सामान्यतस्त्वित्यादि । त्रिविधं प्रमेयम्—प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, अत्यन्तपरोक्षं चेति । तत्र यत्सामान्यतोदृष्टमनुमानं तस्मादतीन्द्रियाणां परोक्षाणां प्रसिद्धिरस्ति, तन्निश्चयः; तेषां प्रत्यक्षविषयत्वात् । पूर्ववच्छेषवतोस्त्वनुमानयोर्भविष्यद्भूतार्थवृत्तित्वाद् वर्तमानेष्वतीन्द्रियेषु च प्रवृत्त्यसम्भवः ॥

तस्मादपि चासिद्धमिति । सामान्यतोदृष्टादनुमानाद् यदसिद्धं परोक्षम्, तदत्यन्तपरोक्षत्वादागमात् सिद्धम् । यथा स्वर्गापवर्गाविति । प्रत्यक्षे तु प्रमेये दृष्टमेव व्याप्रियत इत्यर्थादुक्तम् ॥ ६ ॥

ननु च 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्', व्यक्तं तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धम्, प्रधानपुरुषयोस्तु सर्वदाऽनुपलम्भात् कथं सिद्धिर्नस्तयोरिति नानुपलब्धिमात्रेणासत्त्वम् । यतश्चतुर्भिः प्रकारैः सतामपि पदार्थानामनुपलब्धिर्भवति । देशदोषादिन्द्रियदोषाद्विषयदोषादर्थान्तरदोषाच्च । तानेव भेदेन दर्शयन्नाह—

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

अतिदूरादित्यादि । यथा दूरमुत्पतितस्य[1] पक्षिणो नोपलब्धिः । सामीप्यादिति । अतिशब्दोऽत्रापि योजनीयः । अतिसामीप्यादिति । यथा चक्षुःस्थस्याञ्जनस्य । उभयत्रापि देशदोषकृताऽनुपलब्धिः । इन्द्रियघातादिति । श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां दोषाद् योग्यदेशावस्थितानामपि शब्दादीनामनुपलब्धिः । मनोऽनवस्थानादिति । मनसोऽनवस्थानमसमाहितता, विषयान्तरप्रवृत्तत्वात् । ततश्चानुपहतेन्द्रियेऽपि सन्निहितं[2] विषयं नोपलभते । उभयत्रापीन्द्रियदोषादनुपलब्धिः । मनसोऽपीन्द्रियत्वाद् भेदेनोपादानं तु मनसः प्राधान्यार्थम् । सौक्ष्म्यादिति । विषयदोषात् । विषय एव परमाण्वादिस्तथा, येनाव्यग्रमनसाऽप्यनुपहतेन्द्रियेण नोपलभ्यते । व्यवधानादिति । यवनिकादिभिस्[3]तिरोधानात् स्थूला अप्यविकृष्टा घटादयो नोपलभ्यन्ते । अभिभवादिति । आदित्यप्रभाभिभूतत्वाद् दिवा तारका नोपलभ्यन्ते । समानाभिहाराच्चेति ।

१. 'यो दूरमुत्पतति तस्य' इति ख० ।

२. '०तेन्द्रियसन्निहितं' इति ख० ।

३. 'जवनिका०' इति ख० ।

सदृशानां राशीकरणात् । धान्यराशौ ह्येको धान्यगुडकः प्रक्षिप्तो न दृश्यते । त्रिष्वप्यर्थान्तरदोषादनुपलब्धिः । न त्वेतेऽनुपलभ्यमाना न सन्ति ॥ ७ ॥

यद्येवं केन प्रकारेण सतोरपि प्रधानपुरुषयोरनुपलब्धिरित्याह—

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिरित्यादि । प्रकारान्तराभावात् सूक्ष्मत्वात्[1] सतोरपि तयोरनुपलब्धिः । नन्वभावादेव कस्मादनुपलब्धिर्न भवति । यथा घटस्योत्पत्तेः प्राङ् मृदि तस्य प्रागभावात्, खर्परादिषु[2] तस्य प्रध्वंसाभावात्, गवि वाऽश्वत्वस्याश्वत्वे वा गोत्वस्येतरेतराभावात्, बन्ध्यासुतस्य वाऽत्यन्ताभावादित्याह—नाभावादिति । चतुर्विधादित्यर्थः । यद्येवं कथ तौ स्त इति गम्यत इत्याह[3]—कार्यतस्तदुपलब्धेरिति । यद्यप्यत्रोभयं प्रक्रान्तं तथापि तच्छब्देन प्रधानं निर्दिश्यते । प्रधानस्यास्तित्वप्रतिपत्तिः कार्यादित्यर्थः । पुरुषस्यास्तित्वप्रतिपत्तौ हेतुं वक्ष्यति । किं तत्कार्यमित्याह—महदादि तच्च कार्यमिति । महान् बुद्धिः स आदिर्यस्य तन्महदादिभूतपर्यन्तं कार्यमस्ति । तत् प्रधानम्, यस्येदं महदादिकार्यं व्यक्तम्; अकारणस्य कार्यस्यानुत्पादात् । प्रकृतिसरूपं विरूपं चेति[4] । तद्व्यक्तं प्रकृतेः प्रधानस्य सदृशमसदृशं चेत्यर्थः । एतदुत्तरत्र योजयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्कार्यं कारणादुत्पद्यमानं सदुत्पद्यते, किमसत्, किं वा सदसदिति ? तत्र विरुद्धधर्माध्यासितत्वात् सदसन्नोपपद्यते । असदिति[5] वैशेषिकाः । अत्र दूषणमाह—

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥ ९ ॥

१. 'सूक्ष्मत्वात्' इति ख० पुस्तके नास्ति ।

२. 'प्राक् मृत् शरावादिषु' इति क० ।

३. नाभावादित्यादिः, इत्याहेत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नास्ति ।

४. ख०पुस्तके टीकायां 'प्रकृतिविरूपं सरूपं च' इति पाठः । तदनुसारेण मूलेऽपि तथैव । किन्तु स न टीकाकृत्सम्मत इति प्रतिभाति; अनन्तरवर्तिपङ्क्तेर्निपुणमवलोकनात् ।

५. ख०पुस्तके 'असत्' इति नास्ति ।

असदकरणादित्यादि। इह लोकेऽसतः करणं नास्ति, यथा शशविषाणादीनाम्। यदेव सद् घटादिद्रव्यं तदेव मृत्पिण्डादिना कारणविशेषेण क्रियते, नासत्।

उपादानग्रहणादिति। इह यदर्थं यदुपादीयते तस्य तदुपादानं कारणम्, यथा तैलस्य तिलाः, दध्नः क्षीरम्। अत्र तैलं दधि च यदि न स्यात् कथं तस्योपादानस्य ग्रहणं तदर्थिभिः क्रियते। तस्मादुपादानसंग्रहात् सदेव कार्यम्। अन्यथा सिकतासलिलयोरपि ग्रहणं स्यात्। सर्वसम्भवाभावादिति। यद्यसत्कार्यं भवेत् तदा सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सम्भवः स्यात्। न चैवम्। तस्मात् सदेव कार्यम्।

शक्तस्य शक्यकरणादिति। शक्तं[1] कारणं नाशक्तमित्येवमप्यवगन्तव्यम्। अन्यथोपहतशक्तेर्बीजादङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गः। शक्तश्च को भवितुमर्हति, यः शक्तिमान्। तस्य शक्तिमतः शक्यस्य करणात्, शकनीयस्य कार्यस्योत्पादनादित्यर्थः। एवं च तच्छकनीयं तदि कारणे शक्तिरूपेणावस्थितं स्यात्। तस्मात् सदेवोत्पद्यते, नासत्। कारणभावाच्चेति। कारणस्य सत्त्वादित्यर्थः। यद्यसत्कार्यमुत्पद्यते किमिति कारणादेव न[2] कार्यस्य भावो भवति? भवति च। तस्माच्छक्तिरूपेणावस्थितमिति गम्यते। अथवा—कारणभावादिति कारणस्वभावात्। यत्स्वभावं कारण तत्स्वभावं कार्यम्, यथा स्निग्धस्वभावेभ्यस्तिलेभ्यः स्निग्धमेव तैलम्, मृदो मृत्स्वभावो घटः। यद्यसत्कार्यं स्यात्, असत्स्वभावेभ्यो ह्युत्पाद्येतेत्येवं सांख्यानां सदेवोत्पद्यत इति सिद्धान्तः॥९॥

एवं महदादिकार्यं सदेवोत्पद्यत इति व्यवस्थाप्य प्रकृतेर्विरूपं सरूपं च दर्शयति। तत्र प्रकृतेर्विरूपमधिकृत्याह—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्॥ १०॥

हेतुमदित्यादि। व्यक्तं महदादिभूतपर्यन्तम्, अव्यक्तं प्रधानम्। तत्र व्यक्तं हेतुमत्; यथास्वं कारणेभ्य उत्पद्यमानत्वात्। तत्र प्रधानादुत्पद्यमानो महान् हेतुमान्, महतोऽहङ्कारो हेतुमान्, अहङ्कारात्तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यमानानि हेतुमन्ति च, तन्मात्रेभ्यश्च महाभूतानि हेतुमन्ति। विपरीतमव्यक्तमहेतुमदित्यर्थः; तस्यान्यतः

१. 'शक्तं' इति ख० पुस्तके नास्ति।
२. 'कारणभावेन' इति क०।

कुतश्चिदनुत्पादात्। न हि प्रधानात् किंचिदपरमस्ति यतस्तदुत्पद्यते। अनित्यं व्यक्तम्; कारणेभ्य उत्पन्नत्वात्, घटादिवत्। कारणानि च प्रागुक्तान्येव। विपरीतमव्यक्तं नित्यमित्यर्थः; कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात्। अव्यापि व्यक्तं प्रादेशिकमित्यर्थः। दैवं मानुषं तैर्यग्योनं च;[1] तदानीमन्यत्रावर्तमानत्वात्। सर्वगतं विपरीतमव्यक्तं व्यापीत्यर्थः; देवादिषु त्रिषु लोकेषु सर्वदा वर्तमानत्वात्। सक्रियमिति। क्रियाशब्देनात्र संसरणमभिप्रेतम्, न क्रियामात्रम्। महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं व्यक्तं देवादि संसरतीत्यर्थः। विपरीतमव्यक्तम्, असंसारि। त्रिषु लोकेषु स्थितत्वान्न संसरति। न पुनः क्रियैव नास्तीति निष्क्रियम्; तस्य जगत्कर्तृत्वात्। अनेकं व्यक्तम्; महदादिभूतपर्यन्तततायास्त्रयोविंशतिप्रकारत्वात्। विपरीतं व्यक्तम्; त्रयाणां लोकानां तस्यैकस्य कारणत्वात्।

आश्रितमिति। यद्यस्मादुत्पन्नं महदादि व्यक्तं तदेव तदाश्रितं नान्यत्। उत्पन्नमन्यदाश्रितमिति दर्शनार्थं वचनम्; अन्यथा हेतुमदित्यनेनैवाश्रितं सिद्धमेव। विपरीतमव्यक्तम्, अनाश्रितम्; ततोऽन्यस्य कारणस्याभावात्।

लिङ्गमिति। लिङ्ग्यतेऽनेनाव्यक्तमिति लिङ्गम्। विपरीतमव्यक्तम्, न लिङ्ग्यते किञ्चिदनेनेति। अथवा लयं गच्छतीति लिङ्गम्। प्रलयकाले ह्याकाशादयः पञ्च यथाक्रमं शब्दादितन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारो महति, महान् प्रधान इति। विपरीतमव्यक्तम्, न कुत्रचिदिदं लीयते; अहेतुत्वात्। सावयवमिति। शब्दादयोऽवयवा उच्यन्ते। तैराध्यात्मिकं बाह्यं च व्यक्तं युक्तम्। विपरीतमव्यक्तम्, तैरयुक्तत्वात्। परतन्त्रम्, न स्वतन्त्रम्। यदस्मा[2]दुत्पद्यते तदेवानुरुद्धय स्वकार्यं जनयति न तद्व्यतिरेकेणेति दर्शनार्थम्, अन्यथा हेतुमदित्यनेनैव परतन्त्रत्वं प्रसिद्धमेव[3]। विपरीतमव्यक्तम्, स्वतन्त्रं न किंचिदपेक्षते॥ १०॥

सारूप्यमधिकृत्याह—

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्॥ ११॥

१. 'दैवं मानुषं (पातालीयं च) तैः' इति ख० पुस्तकपाठो न मनोरमः।
२. 'यद् यस्मा०' इति ख०।
३. 'सिद्धमेव' इति ख०।

त्रिगुणमित्यादि। त्रयः सत्त्वादयो गुणा यस्य तत्त्रिगुणं व्यक्तम्। तथा प्रधानमपि त्रिगुणं; तत्स्वभावत्वात्। अविवेकीति। अविवेचनशीलं व्यक्तम्; अचेतनत्वात्। यद्वा गुणेभ्यस्तस्य पृथक्त्वाभावादविवेकि। तथा प्रधानमपि सामान्यं व्यक्तम्; सर्वपुरुषोपभोग्यत्वान्मल्लदासीवत्। तथा प्रधानमपि। अचेतनं व्यक्तम्, सुखदुःखमोहान् न वेदयतीत्यर्थः। तथा प्रधानमपि। प्रसवधर्मीति।[1] प्रसवो धर्मोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि व्यक्तम्। तथा प्रधानमपि। द्वयोरपि प्रसवधर्मित्वम्। तथा च प्रधानान्महान्, महतोऽहङ्कार इत्यादिना स्वकार्योत्पादनधर्मत्वाद् यथा व्यक्ताव्यक्तयोर्वैरूप्यं सारूप्यं च, तथा किं पुरुषस्य चापीत्याह—तद्विपरीतस्तथा च पुमानिति। व्यक्ताव्यक्ताभ्यां कैश्चिद्धर्मैर्विलक्षण इत्यर्थः।

अत्र पूर्वस्या आर्याया अर्थो योज्यते। हेतुमद् व्यक्तम्, अहेतुमदव्यक्तम्। पुरुषोऽप्यहेतुमान्; तस्य कुतश्चिदनुत्पादात्। अनित्यं व्यक्तम्, नित्यमव्यक्तम्। पुरुषो नित्यः; कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात्[2]। अव्यापि व्यक्तम्, व्याप्यव्यक्तम्। पुरुषोऽपि व्यापी यदा प्रकृत्या मुक्तः[3]। युक्तश्चेत्, व्यक्तेन सदृशः, न प्रधानेन हि सर्वदा देवादिषु प्रवर्तते। सक्रियं व्यक्तम्, निष्क्रियमव्यक्तम्; असंसारित्वात्। पुरुषोऽपि निष्क्रियः; कर्तृत्वाभावात्। अनेकं व्यक्तम्, एकमव्यक्तम्। पुरुषोऽनेकः; बहुत्वात्। तस्य बहुत्वं प्रतिपादयिष्यति। प्रधानेनात्र वैसादृश्य; तस्यैकत्वात्। आश्रितं व्यक्तम्, अनाश्रितमव्यक्तम्। पुरुषोऽप्यनाश्रितः; कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात्। लिङ्गं व्यक्तम्, अलिङ्गमव्यक्तम्। पुरुषोऽप्यलिङ्गः। न किंचिदनेन लिङ्ग्यते; न चायं[4] कदाचिल्लीयतेऽनुत्पन्नत्वात्। सावयवं व्यक्तम्, निरवयवमव्यक्तम्। पुरुषोऽपि निरवयवः; शब्दादिभिरयुक्तत्वात्। परतन्त्रं व्यक्तम्, स्वतन्त्रमव्यक्तम्। पुरुषोऽपि स्वतन्त्रः; कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात्।

द्वितीयस्या आर्याया अर्थो योज्यते—

त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं च। निर्गुणः पुरुषः; गुणानां तत्राभावात्। अविवेकि व्यक्तमव्यक्तं च। विवेक्ता पुरुषः, चेतनत्वात्। विविक्तो वा;

१. ख० पुस्तके नास्ति।

२. 'अनित्यम्' इत्यारभ्य 'अनुत्पन्नत्वाद्' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति।

३. 'प्रकृत्यात्मकः' इति ख०, स तु न समोचीनः।

४. 'वायं' इति क०।

निर्गुणत्वात्। विषयो व्यक्तमव्यक्तं च। पुरुषो निर्विषयः; भोक्तृत्वात्, न भोग्यः। सामान्यं व्यक्तं च। पुरुषोऽसामान्यः; अविषयत्वात्। अचेतनं व्यक्यमव्यक्तं च। चेतनः पुरुषः; सुखादिवेदनत्वात्। प्रसवधर्मि व्यक्तमव्यक्तं च। पुरुषोऽप्रसवधर्मी; अकर्तृत्वात्। इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

त्रयाणामपि वैरूप्यं सारूप्यं चेति त्रिगुणमित्युक्ते, के के त्रयो गुणाः किमात्मका इत्याह—

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।

अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका इत्यादि। प्रीत्यादय आत्मानो येषां गुणानां ते तथोक्ताः सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः। तत्र प्रीत्यात्मकं सुखात्मकं[1] सत्त्वम्। अप्रीत्यात्मकं दुःखात्मकं रजः, विषादात्मकं मोहात्मकं तमः। गुणा ह्यतीन्द्रियत्वात् परिणत्या सुखादिनाऽनुमीयमानास्तदात्मका इति व्यपदिश्यन्ते। किं पुनरेषां प्रयोजनमित्याह—प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति। प्रकाशार्थं सत्त्वम्; प्रकाशकत्वात्। प्रवृत्त्यर्थं रजः; चलत्वात्, नियमार्थं तमः; स्तिमितत्वात्। किमिति ते गुणाः परस्परसव्यपेक्षाः, किं वा नेत्याह—अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा इति। अन्योऽन्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अभिभवतीत्यभिभवः। पचाद्यच्। अन्योऽन्यस्याभिभवा अन्योऽन्याभिभवाः। तद्यथा—देवेषु सत्त्वमुद्रिक्तं रजस्तमसी अभिभवति, मनुष्येषु रजः सत्त्वतमसी[2], तिर्यक्षु (तमः सत्त्वरजसी)[3]। आश्रीयन्त इत्याश्रयाः कर्मण्यण्। अन्योऽन्यस्याश्रयाः त्रिदण्डवत्। नाश्रयान्तरमेषाम्, अनाश्रयाश्च कर्तारः। जनयन्तीति जननाः। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (पा० ३।३।११३)' इति कर्तरि ल्युट्। अनेकार्थत्वात्

१. 'सुखादि' इति ख०।

२. 'रजस्तमसी' इति ख०।

३. कोष्ठकान्तर्गतं ख० पुस्तके नास्ति। क० पुस्तकसम्पादकमहोदयैः प्रसङ्गानुरोधेन योजितमासीदिति तदीयटिप्पणीतः ज्ञायते। योजनं तु सर्वथा समीचीनमेव।

च[1] धातूनां बोधनार्था द्रष्टव्याः। अन्योऽन्यस्य प्रबोधका इत्यर्थः। सर्वं हि व्यक्तमुत्पद्यमानं त्रिगुणात्मकमुत्पद्यते। तत्र यदा सत्त्वमुत्कटं तदा रजस्तमसी न्यक्कृतशक्तिके। प्रबोध्यायस्कान्तो लोहवदुक्तम् (?)। सत्त्वन्यक्कृतेन[2] गुणेन व्यक्तं जनयति। एवं रजस्तमश्च योज्यम्। यदा गुणद्वयमुद्भूतशक्ति तदा द्वयमपीतरदभिभवति, प्रबोधयतीत्यर्थः। अन्योऽन्यमिथुना इति। अन्योऽन्यस्य सहाया इत्यर्थः। तथा चोक्तं विष्णुगीतायाम्—

> 'रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः।
> उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥' इति ॥
>
> (देवी भा० ३।५०)

एकस्यां व्यक्तौ त्रयाणामभिभवप्रबोधनानुक्तौ व्यक्तम्, इतरे तु तत[3] एव प्रवृत्तिं जनयन्त इति दर्शयन्नाह—अन्योऽन्यवृत्तय इति। वृत्तिः सुखादिरूपेण परिणतिः। वृत्तिहेतुत्वाद्[4] वृत्तय उच्यन्ते। अन्योऽन्यवृत्तिहेतव इत्यर्थः। तद्यथा काचिद्योषिद्रूपशीलवद(?)त्यन्तगुणान्वितत्वात्[5] सात्त्विकी, सा भर्त्तुः सुखमुत्पादयति सपत्नीनां कासांचिद् दुःखं कासांचिद् विषादमित्यत्र[6] सत्त्वमात्मनो द्वयोश्च वृत्तिहेतुः। कस्यचित्प्रभोरत्यन्तशूरत्वात् भृत्या राजसाः, परेषां[7] युध्यमानानां प्रहारैर्दुःखं जनयन्ति, पलायमानानां विषादम्, स्वामिनश्च तुष्टिमित्यत्र रज आत्मनो द्वयोश्च वृत्तिहेतुः। मेघाश्चाम्बुगु........वानिशान्धकारीकृत्योन्नतत्वात् तामसाः, ते वर्षन्तः प्रोषितभर्तृकाणां विषादं जनयन्ति, पथिकानां दुःखम्, कृषीवलानां तुष्टिमित्यत्र तम आत्मनो द्वयोश्च वृत्तिहेतुः ॥ १२ ॥

---

१. 'च' इति ख० पुस्तके नास्ति।
२. 'सत्त्वन्यत्कृतेन' इति क० पुस्तकपाठः प्रामादिकः।
३. 'तौ' इति क०।
४. 'वृत्तिहेतुभूतत्वाद्' इति ख०।
५. '०गुणा सितत्वात्' इति क०।
६. 'सपत्नीं कासांचिद् विषादं तामविन्दतो दुःखमित्यत्र' इति ख०।
७. 'राजपरेषां' इति सर्वपुस्तकपाठो भ्रमविजृम्भित एव प्रतीयते। उपरिष्टात् स्थापितपाठस्तु विद्वद्भिः क० सम्पादकैः कल्पितः।

एषां दुर्लक्षणानां लक्षणान्तरमाह—

> **सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।**
> **गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥**

सत्त्वमित्यादि। इष्टं सांख्याचार्याणां सत्त्वं लघुस्वभावं[1] प्रकाशं च। यस्योद्रेकाच्छरीरेंऽशानि[2] लघूनि भवन्ति, विषयप्रकाशनसमर्थानि चेन्द्रियाणि। बाह्यानि च द्रव्याणि लघूनि प्रकाशात्मकानि निर्मलानि[3] (?) भवन्ति। उपष्टम्भकं चलं च रज इति। उपष्टम्भयतीत्युपष्टम्भकम् यस्योद्रेकाद् देवदत्तो व्यवस्यति, चलचित्तश्च भवति। बाह्यानि च[4] चलानि भवन्तीति ॥

गुरु वरणकमेव तम इति। वृणोति पिधत्त इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (पा० ३।३।११३)' इति कर्तरि ल्युट्, करणे वा। पश्चात् स्वार्थे कन्। यस्योद्रेकाद् गुरूण्यङ्गानि भवन्ति, इन्द्रियाणि च तमसैवात्तानि भवन्ति। बाह्यानि च गुरूण्यनिर्मलानि च भवन्ति। उदाहरणदिगियमन्यान्यपि विज्ञेयानि भवन्ति[5]। तथा चाहुः—प्रीतिप्रीति (?) स्वाभिषङ्गलाघवानि प्रसादहर्षौ[6] च, स्तम्भौद्धत्यद्वेषचलनशोषण[7]तापभेदाश्च, वरणापध्वंसनसादनगौरवदैन्यभीतयश्चैतानि सत्त्वरजस्तमसां क्रमेण ज्ञातव्यानि लिङ्गानि। ननु चैते परस्परविलक्षणा गुणा विरुद्धत्वात् कथं सम्भूयैकत्र वर्तन्त इत्याह—प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति। प्रदीपस्येव प्रदीपवत्। तैलवर्त्त्यग्निसमुदायः प्रदीपः। यदा समुदायात्म...... परस्परविलक्षणानामपि प्रदीपभा ..प्रवृत्तिः, तमसि स्थिता घटादयो देवदत्तस्य प्रकाशयितव्या इति, तथा सत्त्वरजस्तमसां पुरुषार्थहेतुना प्रवृत्तिः, पुरुषार्थशब्दोपलब्धिश्चेति ॥ १३ ॥

---

१. 'खलु' इति ख०।
२. '०ऽङ्गानि' इति ख०
३. 'निर्मूल्यानि' इति ख०।
४. 'च' इति क० पुस्तके नास्ति।
५. 'उदाहरण' इत्यादि 'भवन्ति' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति।
६. '०द्ध स०' इति ख०।
७. '०शोषण०' इति ख० पुस्तके नास्ति।

ननु च 'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तम्', तत्र सुखदुःखमोहोपलब्धेस्त्रैगुण्यं व्यक्तं सिद्धम्। अविवेक्यादयो धर्माः प्रसवपर्यन्ताः कथं सिद्धयन्तीत्याह—

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

अविवेक्यादिः सिद्ध इत्यादि। गुणिद्वारेण गुणाभिधानम्। अविवेक्यादिगुणस्सिद्धः। व्यक्त इति वाक्यशेषः। कुतः? त्रैगुण्यात्। कथं यस्माद् गुणा एवाविवेकिनो भोग्याः सामान्या अचेतनाः प्रसवधर्मिणश्च, ते च व्यक्ते सिद्धा इति सिद्धो गुणः। तद्विपर्ययाभावादिति। त्रैगुण्यस्याभावादिति[1]। त्रैगुण्यस्याभावेऽविवेक्यादयोरभावात्। न हि निर्गुणस्य पुरुषस्याविवेक्यादिः सम्भवति। तस्मात् त्रैगुण्यादेवाविवेक्यादिः सिद्धः। एवं च सति प्रधानमपि त्रैगुण्यात्तथाविधं सिद्धम्। यदाह—कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमिति। कारणस्य यो गुणः स आत्मा स्वभावो यस्य तत्तथोक्तम्। तस्य स्वभावस्तत्त्वम्। तस्मादिह लोके कारणगुणकं कार्यं दृष्टम्। शुक्लैः कृष्णैर्वा तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लः कृष्णो वा भवति। यद्यव्यक्तं तथाविधं न स्यात्, कथं व्यक्तं तथाविधं भवेत् ॥ १४ ॥

ननु च सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते, प्रधानस्यैव धर्मिणोऽलब्धसिद्धित्वात् कथमविवेक्यादीत्याह—

भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

भेदानामित्यादि। कार्यतस्तदुपलब्धेर्महदादि तच्च कार्यमित्यनेनैव साधितेऽस्मिन् यथावदधिगते पुनर्दार्ढ्यार्थं समनन्तरोपादानम्। भिद्यन्त इति भेदाः, कार्यविशेषास्तेषां एकस्संसर्गी दृष्टः[2] परिमाणाच्च। भेदानां[3] परिमितत्वादित्यर्थः। येन च परिमितास्तेषामेकः संसर्गी दृष्टः। यथा मूलाङ्कुरपत्रकाण्डप्रसवपुष्प(तु)षतण्डुलकणानां भेदानां व्रीहिः तवि (?) बाह्याध्यात्मिकभेदाः। परिमितबाह्या ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताश्चतुर्दश। आध्यात्मिकाश्च महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूताख्यास्त्रयोविंशतिः। तस्मादेतेषामेकेन (सं)सर्गिणा भवितव्यम्। यत्रैषां संसर्गस्तदव्यक्तं कारणमस्तीति सामान्यतो(दृष्टम)नुमानम्। समन्वयात्। भेदानामिति वर्तते। समन्वयोऽनुगमः एकजात्यनुगमादित्यर्थः। य एकजात्यनुगता भेदास्तेषामेकमेव तथाभूतं कारणं दृष्टम्। यथा कटककेयूरादीनां सुवर्णपिण्डः। यथा वा शरावादीनां मृत्पिण्डः। एवमेषामपि बाह्याध्यात्मिकानां सुखःदुःखमोहानुगतत्वादेकेन तथाविधेन भवितव्यम्। य[1] एषां समुदायस्तत्प्रधानमिति सामान्यतोदृष्टम्।

शक्तितः प्रवृत्तेश्चेति। इह कुलालादिशक्तिपूर्विका घटादीनां प्रवृत्तिर्दृष्टा नाशक्तिपूर्विका। एषामपि बाह्याध्यात्मिकानां प्रवृत्तिर्दृश्यते। ततश्च प्राक् च[3] प्रवृत्तेर्जनितया शक्त्या भवितव्यम्। यासौ शक्तिः सैवाव्यक्तभावमापद्यत इति सामान्यतोदृष्टम्। कारणकार्यविभागादिति। कारणस्य पूर्वभावित्वात् पूर्वनिपातः। अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातस्यानित्यत्वम्। यत उत्पद्यते तत्कारणम्, यच्चोत्पद्यते तत्कार्यम्। यथा मृत्पिण्डघटयोर्जन्यजनकत्वेन पृथगर्थक्रियाकरणाच्च विभागो दृष्टः। अन्यथा घटस्योदकाहरणक्रिया या न सा मृत्पिण्डस्य, या मृत्पिण्डस्य न सा घटस्य। एवं व्यक्तस्य महदादेः कार्यत्वात् पृथगर्थक्रियाकरणाच्च विभागः। तस्मादस्य[4] कारणेन भवितव्यम्। तच्चाव्यक्तात् किमन्यत् स्यादिति। अस्मिन् व्याख्याने 'कार्यतस्तदुपलब्धेर्महदादि तच्च कार्यम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वादन्यैरन्यथा व्याख्यायते। यदुपकरोति तत्कारणम्[5], यदुपक्रियते तत्कार्यं तयोर्विभागात्, उपकार्योपकारकभावादित्यर्थः। तत्र कार्य...व्यादीनि शरीरस्थानि स्थानसाधना...वभोगैः कारणान्युपकुर्वन्ति। कारणानि च वृद्धिक्षतसंरोहणपालनैः कार्याणि। बाह्यानि च कारणानि पृथिव्या धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहनावकाशदानैः परस्परमुपकुर्वन्ति। तथा दैवमानुषतैर्यग्योनानि परस्परोपकारीणि। तत्र दैवम्,

---

१. ख० पुस्तके नास्ति।

२. ख० पुस्तके नास्ति।

३. 'परिमाणान्तामेदाना' इति ख०।

---

१. 'यत' इति ख०।

२. 'एषामपि बाह्या०' इति क०।

३. 'प्राक् च' इति ख० पुस्तके नास्ति।

४. 'कस्मादन्य०' इति ख०।

५. 'तत्करणम्' इति ख०।

यथाकालं शीतोष्णपातवर्षागमः, मानुषतैर्यग्योनान्युपकरोति । मानुषमिज्यायागस्तुतिभिर्दैव रक्षति, पोषणभैषज्यैश्च तैर्यग्योनमुपकरोति । यथाध्यात्मिकानां बाह्यानां चोपकार्योपकारकभावो बुद्धिकृत इव दृश्यते तदस्य कश्चिद्व्यवस्थापिता स्यात्, कुतोऽय विभाग इत्यन्यथानुपपत्तेः ॥

अविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति । न विद्यते विभागोऽस्येत्यविभागः । अविभक्तादित्यर्थः । तस्माद्वैश्वरूप्यस्योपलब्धेरिति शेषः । इह लोकेऽविभक्तादेकस्मादिक्षुद्रव्याद्रसफाणितगुडखण्डशर्करादिवैश्वरूप्यं नानात्वं दृश्यते, तथैकस्माद्दुग्धाद्दधिमस्तुनवनीतघृतादिवैश्वरूप्यमुपलभ्यते । एवमाध्यात्मिकानां बाह्यानां च वैश्वरूप्यम् । तस्मादेषामविभक्तेनैकेन भवितव्यमिति सामान्यतोदृष्टम् ॥

अन्यस्त्वाह—अविभागे वैश्वरूप्यस्येति । अविभागो लयः, वैश्वरूप्यं जगत् नानारूपत्वात् । प्रलयकाले वैश्वरूप्यं क लीयते स्थित्युत्पत्तिप्रलयाज्जगत इति । न चेश्वरे लयनं सम्भवति; तस्य निर्गुणत्वेनाभ्युपगमात् । तस्मादन्यथानुपपत्त्यास्ति तदेकमिति । तथा चाहुः—

प्रधानादानुपूर्व्येण सृष्टिर्लोकस्य संसरः ।
प्र(धानात्) प्रातिलोम्येन पुनस्तत्रैव चत्वरः[४] ॥ इति ॥ १५ ॥

एषां हेतूनां प्रवर्तनार्थमाह—

कारणमस्त्यव्यक्तम् प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

कारणमस्तीत्यादि । यदि कारणमस्त्यव्यक्तं तत्कथं प्रवर्तत इत्याह—त्रिगुणतः समुदयाच्चेति[१] । यदा प्रकृतिस्था गुणाः[६] साम्येन प्रवर्तन्ते तदा (त्रीनेवाधिकृत्य प्रवर्तन्ते नैकैकमित्यर्थः । यदा वैषम्येण प्रवर्तन्ते तदा)[७] कार्यं कारणारब्धत्वात् समुदयात् प्रवर्तते । समन्तादुदयो यस्य गुणस्य तमधिकृत्येत्यर्थः, शेषन्यक्कृतशक्तिकत्वात्[१] । यदि समुदयादव्यक्तं प्रवर्तते तस्मादुत्पन्नं तदव्य...स्मान्न भवति ॥ शुक्लेभ्यः कृष्णेभ्यो वा तन्तुभ्यः शुक्लः कृष्णो वा पटो भवतीत्याह—परिणामत इत्यादि । पूर्वस्यामवस्थायामवस्थान्तरं परिणामः, तस्माद्धेतोः प्रवर्तते । यथा कणिकायाः सूक्ष्माया मूलकः शाखाप्रशाखादिप्रवृद्धो महान्वनस्पतिर्व्यक्तो भवति, एवमव्यक्ताद् व्यक्तं परिणमति । यद्येवमेकरूपादुत्पन्नस्य त्रैलोक्यस्य कथमनेकरूपत्वमित्याह—सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषादिति । सलिलेन तुल्यं वर्तत इति सलिलवत् । एकैकं प्रति गुणाः प्रतिप्रतिगुणाः । त एवाश्रयास्तेषां यो विशेषस्तस्माद्धेतोः प्रवर्तन्ते । यथा सलिलमन्तरिक्षादेकरसमपि तदेकस्य कट्वम्लादेर्गुणस्याश्रयभूतस्य विशेषान्नानारसं वर्तते एवमव्यक्तमपीति गुणात्मकत्वादेकैकगुणाश्रयविशेषान्नानारूपं प्रवर्तते । तत्र सत्त्वस्य कृतेराश्रयस्य विशेषाद्देवभावेन वर्तनम्, रजस आश्रयस्य विशेषान्मानुषभावेन तमस आश्रयस्य विशेषात्तिर्यग्योनिभावेनेति ॥ १६ ॥

एवमव्यक्तस्यास्तित्वं प्रवृत्तिं च प्रसाध्य पुरुषास्तित्वं प्रसाधयितुमाह—

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

संघातपरार्थत्वादित्यादि । संहन्यत इति संघातः । संघातश्चासौ परार्थश्चेति संघातपरार्थः । संघातत्वं हेतुः परार्थत्वं साध्यम् । इह लोके संघातबाह्याः शयनासनादयो ये ते परार्था दृष्टाः । ते हि देवदत्तस्य परस्यार्थं कुर्वन्ति न स्वार्थम् । एतेऽप्याध्यात्मिका महदादयः शरीरसंज्ञकाः संघाताः, तैः परार्थैर्भवितव्यम् । न च पुरुषव्यतिरिक्तोऽन्यः परोऽस्ति, पुरुष एव पर इ(त्य)न्यतोदृष्टम् ॥

ननु महदादिभूतपर्यन्तं(शरी)रमेव पुरुषो नान्यः कश्चिदित्याह[२]—त्रिगुणादिविपर्ययादिति । आदिशब्देनाविवेक्यादयः पञ्च धर्मा दृश्यन्ते । तथाहि तद्विपरीतः पुमानित्युक्तम् । ततश्च तद्विपरीतत्वात् पुंसः कथं महदादिमात्रमेव पुरुषः । तस्माद् व्यतिरिक्तः पुरुषो यस्यार्थका इमे

१. '०नानु०' इति ख० ।
२. '०द्रव्यरस' इति ख० ।
३. '०मस्तु०' इति ख० ।
४. 'सञ्चरः' इति क० सम्पादकमहाशयानामभिमतः पाठः । कुत्रचित् पुस्तके 'चञ्चरः' इत्यपि पाठो दृश्यते ।
५. 'समुदायाच्च' इति ख० पुस्तकपाठः प्रामादिकः ।
६. 'त्रयो गुणाः' इति ख० ।
७. कोष्ठकान्तर्गतः पाठः ख० पुस्तके नास्ति ।

१. अत्र ख० पुस्तके पाठस्त्रुटितो दृश्यते ।
२. '०दित्यत्राह' इति क० ।

संघाताः। अधिष्ठानादिति। अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानम्। महदादि-भूतपर्यन्तं शरीरमिह लोके यदधिष्ठानं तत्पराधिष्ठितं दृष्टम्, यथा रथादि। दृश्यते चाधिष्ठानं शरीरम्। तस्मादस्याधिष्ठात्रा भवितव्यम्। योऽसावधिष्ठाता स पुरुषः, नान्तःकरणमधिष्ठातृ[2], तस्याचेतनत्वादिति सामान्यतोदृष्टम्॥

भोक्तृभावादिति[3]। भोक्तृत्वादित्यर्थः[4]। इह लोके भोग्यं दृष्ट्वा भोक्तानुमीयते। दृश्यते महदादिपर्यन्तं भोग्यम्, तस्मादस्यापि भोक्त्रा भवितव्यमिति सामान्यतोदृष्टम्। न चान्तःकरणं भोक्तृ, तस्याचेतनत्वाद्भोग्यत्वाच्च। यश्च भोक्ता स एव पुरुषः सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वात्। अस्मिन् देहे योऽयमात्मा समानजातीयानेकवस्त्वन्तरसहायः; प्रतिनियतैर्जन्मादिभिर्युज्यमानत्वात्, मनोवत्॥ कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति। कैवल्यं मोक्षः। तदन्यार्थप्रधानस्यैषा प्रवृत्तिः। तथाहि—प्रधानं बुद्ध्यात्मना परिणमति। बुद्धेश्चाष्टावंशानि। तेषु च ज्ञानं कैवल्यम्। तत्र यदि पुरुषो न स्यात्तदा तदर्था प्रवृत्तिर्न भवेत्। तस्मादन्यथानुपपत्त्या पुरुषोऽस्ति। तत्र सिद्धे पुंसि विवादाः। एक एवायं पुरुषः सर्वशरीरेषु स्थित इत्येके। सर्वे काया उपनतानेकात्मानः सात्मकत्वात्, योगिशरीरवृन्दवत् प्रतिशरीरमनेकः पुरुष इत्यपरे। एक एव[5] पुराणः पुरुषः, तस्मादग्नेरिव विस्फुलिङ्गाः[6] प्रतिशरीरं पुरुषा आविर्भूता इति वेदान्तवादिनः॥ १७॥

अत्राह—

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव॥ १८॥

जननमरणकरणानामित्यादि। करणं चक्षुरादीन्द्रियम्। देहेन्द्रियादेरधिष्ठानस्योत्पत्तिविनाशौ। तद्योगात्पुरुषस्य जननमरणे अपि

१. 'कस्मा०' इति ख०।
२. '०ष्ठात्रि' इति ख०।
३. ख०पुस्तके नास्ति।
४. 'भोक्तृभावादित्यर्थः' इति ख०।
५. 'एकमेव' इति ख०।
६. 'विस्फुरन्ति' इति ख०।

व्यवस्थाप्येते। स्वतः पुरुषस्य ते न सम्भवतः। कुतः? नित्यत्वात्। तत्र यद्येकः पुरुषः स्यात्तदैकस्मिन् जायमाने म्रियमाणे[1] वा सर्वेषां जननमरणे स्याताम्। तथैकस्मिंश्चक्षुष्मति श्रोत्रवति वा सर्वेऽन्धा बधिरा वा, पश्येयुः शृणुयुर्वा। एकस्मिन्नन्धे बधिरे वा तथा स्युः। न चैवम्, जननादीनां प्रतिनियमात्। तस्मादन्यथानुपपत्त्या पुरुषबहुत्वं सिद्धम्॥ अयुगपत्प्रवृत्तेश्चेति। यद्येकः पुरुषः स्यात्तदैकेनाधिष्ठात्राधिष्ठिते देहे, धर्माधर्मयोरर्थानर्थयोः सुखदुःखयोर्वा प्रवृत्ते,[2] सर्व एव युगपत् प्रवर्तेरन्। न चैवमित्यन्यथानुपपत्तिः। त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति। त्रय एव गुणास्त्रैगुण्यम्। तस्य विपर्ययोऽन्यथात्वम्। अधिष्ठानस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिगुणात्मक इत्युच्यते। तत्र यद्येकः पुरुषः स्यात्तदैकस्मिन् सात्त्विके राजसे तामसे वा, सर्व एव तथाविधाः स्युः। न चैवम्, गुणानां विपर्ययदर्शनादित्यन्यथानुपपत्तिः॥

पुराणपुरुषादग्नेरिव विस्फुलिङ्गाः[3] प्रतिशरीरं पुरुषा इत्यस्मिन्नपि दर्शने पुरुषबहुत्वमस्त्येव। तेषां परस्परविलक्षणत्वात् ते पुराणपुरुषादभिन्ना भिन्ना वेति दर्शनद्वयम्। तदन्यत्र विचारितत्वादिह ग्रन्थगौरवभयान्नोपन्यस्तमस्माभिरिति॥ १८॥

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य तद्धर्मान् कथयितुमाह—

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।
कैवल्यं माध्यस्थं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च॥ १९॥

तस्माच्च विपर्यासादित्यादि। यः प्रागुक्तो विपर्ययः—त्रिगुणमविवेकि विषयः—इत्यादिना, तस्मात्साक्षित्वादयो धर्माः पुरुषस्य सिद्धाः[4]। तत्र निर्गुणस्य पुरुषस्याप्रसवधर्मित्वादकर्तृत्वम्। यश्चाकर्ता स भवत्युदासीनः। सप्तविधं चास्यौदासीन्यम्। तथा चोक्तम्—

पश्यति शृणोति सर्वं करोति स्थितिं प्रसङ्गं च नापि।
स्वतो न परतो नोभयतश्चाप्युदासीनः॥ इति॥

यश्चोदासीनः स साक्ष्यपि भवति प्रधानसम्बन्धिनः क्रियाकलापस्य; निर्गुणत्वात्। कैवल्यं केवलभावात्। चेतनत्वाच्च द्रष्टृत्वमिति॥

१. 'जायमानेन्द्रियमनो' इति ख०।
२. 'प्रवृत्तेः' इति ख०।
३. 'विष्णुलिङ्गाः' इति ख०।
४. 'संभव०' इति ख०।

ननु च यद्यकर्ता तत्कथं भोक्तृभावादस्ति पुरुषः ? तथा चाहुः—

बालहुताशनतरवः स्वयमकृतानां यथा हि भोक्तारः ।
पुरुषोऽपि विषयफलानां स्वयमकृतानां तथापि भोक्ता ॥ इति ॥

इत्युक्तमकर्तुरपि भोक्तृत्वमस्येति ॥ १९ ॥

ननु च यद्यचेतनमव्यक्तं कथं देहेन्द्रियसंज्ञमधिष्ठानं धर्माधर्मादिषु प्रवर्तते, तस्याचेतनत्वादित्याह—

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

तस्मात्तत्संयोगादित्यादि । तेन पुरुषेण यः संयोगस्तस्मादचेतनं[1] चेतनावदिव भवति[2] । यथाग्निसंयोगाल्लोहमणिरित्युच्यते । लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति । यदि तदेव त्रिगुणात्मकं कर्तृ न पुमान्, कथं पुरुषो गच्छतीत्युच्यत इत्याह—गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीन इति । गुणानां कर्तृत्वं न पुरुषस्य । यथा पुरुषसंयोगादचेतनं लिङ्गं चेतनावदिव भवति, तथा गुणात्मकलिङ्गसंयोगादकर्तापि सन् कर्तेव भवति । उदासीनः । यथा स्वामी स्वयमयोद्धापि योध[3]भृत्यसंयोगाद् योद्धेति व्यपदिश्यते, तथा पुरुषोऽप्युपचारेण कर्तेति ।

तथाचोक्तम्—

'प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणांस्तमोऽभिभूतो विपरीतदर्शनः ।
अहं करोमीत्यबुधोऽभिमन्यते तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यनीश्वरः ॥इति॥२०

ननु प्रधानपुरुषयोः किं कर्तृत्वं चैतन्यार्थमेव संयोगः, किं वान्यार्थमपीत्याह—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

पुरुषस्येत्यादि । पुरुषस्यार्थो द्विविधः, विषयोपभोगः कैवल्यं च । तदुभयं प्रधानेन सम्पाद्यम् । विषयोपभोगश्च प्रधानविभूतिमन्तरेण न

---

१. 'तदचेतनं' इति ख० ।
२. 'भाति' इति ख० ।
३. 'यौध०' इति क० ।

सम्भवतीति दर्शनार्थं पुरुषः प्रधानेन संयुज्यते । मानं स्वां विभूतिं दर्शयितुमसमर्थात्पुरुषेण संयुज्यते (?) । दृष्ट्वा[1] स सर्वां विभूतिमनुभूय विरसत्वाद्[2] विरक्तः पुरुषः प्रधानेन त्यज्यते । त्यक्तस्य कैवल्यमित्यतो दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च द्वयोरपि संयोगो मत्स्योदकवदुदुम्बरमशकवच्च ॥

पङ्ग्वन्धवदिति । दृष्टान्तः[3] । पङ्गुः सचक्षुः पश्यति पन्थानं न संचरति, अन्धोऽपि संचरति न पश्यति पन्थानम् । तयोः सार्थ[4]भ्रष्टयोर्ग्रामप्राप्त्यर्थः सम्बन्धो भूतः । तत्र पङ्गुरन्धस्कन्धमारुह्य गतिमान्, अन्धोऽपि द्रष्ट्रधिष्ठानाद् दृष्टिमान् जातः । ग्रामप्राप्तयोश्च तयो[5]र्वियोगः । एवं पुरुषो निष्क्रियः प्रधानेन संयुज्य तद्विभूतिदर्शनाय देवादिषु संचरति । प्रधानं निश्चेतनमपि पुरुषाधिष्ठानाच्चेतनावदिव द्वयमपि सम्पादयति । तस्मात्पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगः ॥

ननु च संयोगमात्रेण कथं दर्शनं कैवल्यं चेत्याह—तत्कृतः सर्ग इति । संयोगकृतो महदादिग्रामोत्पाद इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तमेव दर्शयन्नाह—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

प्रकृतेर्महानित्यादि । प्रकृतिः प्रधानं कारणमव्यक्तं गुणसाम्यं तमोबहुलमव्याकृतमिति प्रकृतिपर्यायाः । ततो महानुत्पद्यते स तु तमोबहुलः । महान् बुद्धिर्मतिः प्रत्यय उपलब्धिरिति बुद्धिपर्यायाः । ततोऽहङ्कार उत्पद्यते । स तु रजस्तमोबहुलः । अहङ्कारः सपर्णवन्हि[6] (?) स्तत्पुरुष इत्यहङ्कारपर्यायाः ॥

तस्माद्गणश्च षोडशक इति । तस्मादहङ्कारात् षोडशको गण उत्पद्यते । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणीत्यर्थः । तानि हृषीकाणीन्द्रियाणीति पर्यायाः । सूक्ष्मा अतिशया अणवः इति तन्मात्रपर्यायाः ॥

---

१. ख० पुस्तके नास्ति ।
२. 'विरक्ताद्' इति ख० ।
३. 'पङ्ग्वन्धवद्दृष्टान्तः' इति ख० ।
४. 'स्वार्थ०' इति क० पुस्तकपाठो न मनोरमः ।
५. 'तयोः' इति ख० पुस्तके नास्ति ।
६. 'सुपर्वपणि' इति क० ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति। षोडशाद् गणाद्यानि पञ्चतन्मात्राणि तेभ्य एकोत्तरवृद्धया पञ्च महाभूतानि भवन्ति। तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशमेकगुणम्[1]। शब्दतन्मात्रप्रतिसंहितात् स्पर्शतन्मात्राद् द्विगुणो वायुः। ताभ्यां प्रतिसंहिताद्रूपतन्मात्रात् त्रिगुणं तेजः। तैः प्रतिसंहिताद्रसतन्मात्रात् चतुर्गुणा आपः[2]। चतुर्भिः प्रतिसंहिताद् गन्धतन्मात्रात्[3] पञ्चगुणा पृथिवीति। एतैराकाशादयः स्थूला विशेषा उच्यन्ते येष्ववसितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि॥ २२॥

बुद्धेर्लक्षणमाह—

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्॥ २३॥

अध्यवसाय इत्यादि। शब्दादिषु विषयेऽध्यवसायशब्दोऽयं यावद् गन्धोऽयमिति सुबुद्धेर्लक्षणम्। तस्याश्चाष्टौ रूपाणि॥

धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमिति। तत्र योऽयमनिर्विषयमनुष्ठानात्मकोऽध्यवसायः स धर्मः। यमाः पञ्च नियमाश्च। यथोक्तं सांख्यप्रवचने 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' (पा. यो. सू. २।३०), 'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (पा.यो.सू. २।३२) इति। तत्र सन्तोषः[4] संनिहितसाधनाभ्याशादधिकस्यानुपादित्सा। तपो जिघत्सापिपासाशीतोष्णस्थानसाधनजयः काष्ठामेनाकारमौनौ,[5] व्रतानि च कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा। ईश्वरप्रणिधानं विशिष्टदेवताराधनम्। असंसारिभिस्तुल्यवृत्तित्वादिति। तद्विपरीतानुष्ठानमधर्मः। पञ्चविंशतितत्त्वानां स्वसंज्ञालाक्षण्यकत्वप्रयोजनावधारणं ज्ञानम्, गुणपुरुषान्तरज्ञानम्। शेषमज्ञानम्। विषयशरीरेन्द्रियेभ्यो दोषदर्शनाद्वैमुख्यं विरागः। तेष्वभिलाषो रागः। ऐश्वर्यमष्टगुणम्—अणिमा, महिमा, लघिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम्, ईशित्वं वशित्वम्, यत्रकामावशालि(यि ?)त्वं चेति। तत्राणिमाऽणुत्वम्, येन गुणेन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति। कार्ये कारणोपचारादणिमेत्युच्यते।

---

१. '॰मेकं' इति ख॰।
२. 'ताभ्यां प्रतिसंहिताद्रसतन्मात्राच्चतुर्गुणो रूपः' च इति ख॰।
३. '॰तमात्रे' इति ख॰।
४. 'सन्तोषात्' इति ख॰
५. 'काष्ठमैनाकारमौने' इति क॰।

उत्तरत्राप्येवं योज्यम्। लघिमा लघुत्वम्, येन वायुवल्लघुतरो भवति। महिमा महत्त्वम्, येन भुवनेषु धर्मादिप्राप्तिः, येन गुणेनेषितस्य प्रापणम्[1]। प्राकाम्यं प्रचुरकामिता येनैकमनेकं प्राकाम्यतेऽनेकं चैकम्। ईशित्वं प्रभुता, येन स्थावरादीनि भूतानि सन्देशकारीणि भवन्ति। वशित्वं वशिता, येन स्वतन्त्रश्चरति। यत्रकामावशायित्वं (कामेनेच्छयावशेतुं) शीलं यस्य स यत्रकामावशायी। तस्य भावः यत्रकामावशायित्वम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां 'शी' तिष्ठतौ[2] वर्तते। येन गुणेन दिव्यन्तरिक्षे भूमौ वाऽवस्थायित्वमित्यर्थः। सात्त्विकमेतद्रूपमिति। सत्त्वतमोबहुलत्वात्। बुद्धेर्यदा सत्त्वमुत्कटं भवति तदैतच्चतुष्टयं भवतीत्यर्थः। तामसमस्माद्विपर्यस्तमिति। उत्कटलक्षणात् धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतं तमस्युद्रिक्ते भवतीत्यर्थः[3]। अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं चेति[4]॥ २३॥

अहङ्कारलक्षणमाह—

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव॥ २४॥

अभिमान इत्यादि।[5] अभिमतिरभिमानः। रूपादिषु विषयेष्वभिमानो रूपवानहम्, ममैते विषयाः, इत्यहङ्कारलक्षणम्। तस्मादभिमानलक्षणादहङ्कारात् द्विविधः[6] प्रवर्तते सर्ग इति। सृज्यत इति सर्गः॥

तमेव द्विविधं[7] दर्शयितुमाह—एकादशकश्च गण इति। एकादश परिमाणमस्येत्येकादशः श्रोत्रादिर्गणः॥

तन्मात्रपञ्चकं चेति। तन्मात्रतस्मादत्र(तन्मात्र ?)शब्दादिस्वरूपमात्र इत्यर्थः। तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। मात्राग्रहणं भूतसंश्लेषनिवृत्त्यर्थम्। भूतेष्वपि शब्दादिसम्भवात्॥ २४॥

---

१. 'प्रा॰' इति ख॰ पुस्तके नास्ति।
२. 'गीतिषु तेन' इति ख॰ पाठोऽप्रासङ्गिकः प्रामादिकश्च प्रतिभाति।
३. '॰द्रिक्तेत्यर्थः' इति ख॰।
४. अत्र 'आह' इति अधिकः पाठः ख॰ पुस्तके। तस्य संगतिश्चिन्त्या।
५. सर्वेष्वेव पुस्तकेषु 'अभिमानमिति' इति पाठोऽवलोक्यते। स तु सुव्यक्तमेव लिपिकरप्रमादजन्यः। विद्वद्वर्यैः क॰ सम्पादकैरेवास्य संशोधनं विहितं यदस्माभिरप्यङ्गीक्रियते।
६. अत्र 'विविधः' इति ख॰ पुस्तकपाठः प्रामादिको मूलविरोधात्।
७. अत्रापि 'विविधं' इति ख॰ पुस्तकपाठः।

स चाहङ्कारस्त्रिविध इति दर्शयन्नाह—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

सात्त्विक इत्यदि। यदा सत्त्वमुद्रिक्तं तदाहङ्कारो वैकृताभिमानो भवति, रजश्चोद्रिक्तं तैजसः। तमश्चोद्रिक्तं भूतादिरिति। तत्र वैकृतादेकादशको गणः प्रवर्तते। स च सात्त्विकः सत्त्वबहुलः, स्वविषयग्रहणत्वात्। भूतादेस्तामसादहङ्कारात्तन्मात्रः स तामसः, तमोबहुलत्वात्। ततस्तामसस्तन्मात्राद्[1] गणात् तामसो भूतगणः प्रवर्तते। तैजसादुभयमिति। एतदाशयः—पञ्चकञ्चैतदुभयमपि प्रवर्तते[2]। आदिकाल उभयत्राप्यस्य सहायत्वात्। वैकृतभूतादि द्वावपि प्रकाशस्थितिशीलत्वात् न क्रियाशीले[3]। ततस्तैजसमहङ्कारं क्रियाशीलं सहायमपेक्ष्यैकादशकं पञ्चकं च मलाजनयत (?) इति ॥ २५ ॥

कः पुनरेकादश इत्याह—

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

बुद्धीन्द्रियाणीत्यादि। द्विविधमिन्द्रियम्। तत्र चक्षुर्येन दृश्यते। श्रोत्रं येन श्रूयते। त्वग्यया स्पृश्यते। रसनं येन रस्यते। नासिका यया घ्रायते। ता आख्या येषामिन्द्रियाणामिति शब्दप्रधानो निर्देशः। तानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनानासिकाख्यानि पञ्च[4]। बुद्धिपूर्वकमर्थालोचन[5]मिति बुद्धीन्द्रियाण्याहुः साङ्ख्याचार्याः। शब्दवशादत्राक्रमः कृतः। क्रमस्तु श्रोत्रत्वक्चक्षुरिति ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थानिति। कर्मेन्द्रियाणि कर्माभिनिर्वर्तनात्[6]। अस्मादेव प्रयोगादुपस्थशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीति ज्ञायते। स च स्त्रैणः पौरुषेयश्च। तत्र वागिन्द्रियं कण्ठस्थम्। अन्यानि प्रसिद्धान्येव ॥ २६ ॥

---

१. 'तामसात्तन्मात्रात्' इति क० सम्पादकैः संशोधितः पाठः।
२. 'तैजसात्' इत्यारभ्य 'प्रवर्तते' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति।
३. 'वैकृत०' इत्यारभ्य '०शीले' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति।
४. 'येषाम्' इत्यादिः 'श्रोत्र' इत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नोपलभ्यते।
५. '०पर्यालोचन०' इति क०।
६. 'कर्माभिवर्तनात्' इति ख०।

एकादशकमिन्द्रियं दर्शयन्नाह—

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥

उभयात्मकमत्र मन इत्यादि। अत्रेत्यस्मिन्निन्द्रियवशे मन उभयात्मकमुभयस्वभावम्। बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च स्वस्वविषयग्रहणकाले बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चेत्यर्थः। उभयत्राप्यस्य व्यापारादिति। लक्षणं तदित्याह—सङ्कल्पयतीति सङ्कल्पकम्, इदं नेदमिति। कथमिन्द्रियमित्याह—इन्द्रियं च साधर्म्यादित्यादि। इन्द्रियैस्तुल्यत्वादित्यर्थः। यथान्यदिन्द्रलिङ्गं तथा मनोऽपीत्यर्थः। तत्रैकस्मादहङ्कारादुत्पन्नानां कथं स्वरूपभेदः? यच्छ्रोत्रादिबुद्धीन्द्रियम्, तत् प्रतिनियतविषयं नेतरविषयमपि। यद्वागादि कर्मेन्द्रियं तत् प्रतिनियतकर्म, नेतरकर्मापि। मनश्चोभयात्मकम्, नैकात्मकमित्याह—गुणपरिणामविशेषान्नानात्वमिति। अहङ्कारस्था ये गुणाः सत्त्वादयस्तेषामन्योऽन्याभिभवाश्रयादिद्वारेण यः परिणामविशेषस्तत एवैषां नानात्वम्। त एव हि गुणाः परिणाम[1]विशिष्टा इन्द्रियव्यपदेशभाजो नानाविषया भवन्ति। कथं देशनियमो वृत्तिनियमश्च? तत्र त्वगिन्द्रियं सर्वशरीरस्थितबाह्याभ्यन्तरवृत्ति, चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनानि शिरसि बहिः पृथक् पृथगवस्थितानि बाह्यवृत्तीनि। वागास्ये स्थिता। पाण्यादयश्च[2] बहिः[3]रधस्तात् पृथक् पृथगवस्थिता बहिःकर्मविषया इत्यत्राह—बाह्यभेदाश्चेति। ये चान्ये विषयभेदा देशनियमवृत्तिनियमाभ्यां तेऽपि गुणपरिणामविशेषादेव। नात्रान्तरा कारणान्तरमस्ति[4] ॥ २७ ॥

एषामिन्द्रियाणां कस्य का वृत्तिरित्याह—

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥

शब्दादिष्वित्यादि। आदिशब्देन शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तेषु यथाक्रमं पञ्चानां श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणामालोचनमात्रं वृत्तिरिष्यते

---

१. '०दिद्वारेण' इत्यादिः 'परि०' इत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नास्ति।
२. 'वाण्या०' इति ख० पुस्तकपाठः, स तु प्रामादिकः।
३. 'बाहि०' इति क०।
४. 'कारणमस्ति' इति क०।

साङ्ख्याचार्यैः। श्रोत्रादीनि हि विषयस्य प्रकाशनमात्रं कुर्वन्ति, निश्चयं तु बुद्धिः। तथा हि बुद्ध्यवसितमर्थं पुरुषः चेतयत इति सिद्धान्तः। कर्मेन्द्रियाणामपि वागादीनां यथाक्रमं वचनादानादीनि वृत्तयः[1] कर्माणि। तत्र वागिन्द्रियस्य नानाविधवर्णोच्चारणं कर्म, आदेयस्यादानं पाण्योः, विहरणं देशान्तरगमनं पादयोः, उत्सर्ग आहारमलस्योत्सर्जनं पायोः, आनन्दनमानन्दो ह्लादः शुक्रविसृष्टिसंसृष्टिसुखं तदुपस्थेन्द्रियवृत्ति॥ २८॥

बुद्ध्यहङ्कारमनसां का वृत्तिरित्याह—

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च॥ २९॥

स्वालक्षण्यं वृत्तिरित्यादि। स्वात्मीयं लक्षणं यस्य तत् स्वलक्षणम्। तस्य भावः स्वालक्षण्यम्। तदेव वृत्तिः। त्रयस्येति। बुद्ध्यहङ्कारमनसामित्यर्थः। अध्यवसायो बुद्धेः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, सङ्कल्पो मनसः। त एवाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पास्त्रयस्य वृत्तिः। एषां च बुद्ध्यादीनां त्रयोदशानां चतुर्विधा वृत्तिः, असामान्यायुगपत्क्रमश्चेति (?)॥ तत्रासामान्यां दर्शयितुमाह—सैषेति। येयमुक्ता वृत्तिः सैषा भवत्यसामान्या। या यस्य सा तस्यैव नान्येषामपीत्यर्थः। श्रोत्रस्य यच्छब्दप्रकाशनं तच्छ्रोत्रस्यैव, नान्येषां त्वगादीनां द्वादशानाम्। एवं सर्वत्र योज्यम्। सामान्यामाह—सामान्यकरणवृत्तिरिति। सामान्या चासौ करणवृत्तिश्चेति सामान्यकरणवृत्तिः। प्राणाद्या वायवः पञ्चेति। प्राण आद्या येषां वायूनां ते प्राणाद्याः। प्राणापानव्यानोदानसमाना इति पञ्च वायवः। तत्र प्राणो यो मुखनासिकाभ्यां निर्गच्छति। यो नाभेरधः स्थितः सोऽपानः। येन कायेऽग्निर्दीपित आहारं च पचति स समानः। यो नाभिदेशादुद्गतशिरोगतिर्नादं जनयति स उदानः। यः सर्वशरीरं[2] व्याप्य स्थितः स व्यानः। एते त्रयोदशानामपि करणानां सामान्यवृत्तिः॥ २९॥

करणप्रभाविकत्वाद् वायूनां युगपत्क्रमशो वृत्तिमाह—

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः॥ ३०॥

१. 'वचनादानादनिवृत्तयः' इति ख०।
२. 'सर्वं शरीरं' इति ख०।

युगपदित्यादि। चतुष्टयस्य त्विति। तुशब्दो विशेषणार्थः। बुद्धिरहङ्कारो मनश्चक्षुरित्येतस्य चतुष्टयस्यैकस्मिन् रूपे युगपद्वृत्तिः। यथान्धकारे विद्युत्संपाते कृष्णसर्पसन्दर्शने युगपदालोचनाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पनानि भवन्ति। तथा हि चक्षुषाऽऽलोचितं बुद्ध्याध्यवसितमहङ्कारेणात्मीकृतं मनसा सङ्कल्पितमिति। क्रमशश्च तस्येति। चतुष्टयस्य क्रमेण कदाचिद्वृत्तिरिष्टा। मन्दप्रकाशे स्थाणुपुरुषोचितामूर्ध्वतां दृष्टवतः किं स्थाणुः पुरुष इति विकल्पः। तत्राकुञ्चनप्रसारणात् पुरुष इत्यध्यवसायः। तत आत्मीकरणादभिमान[1] इति।

येयमुभयथावृत्तिः सा कस्मिन्[2] विषय इत्याह—अदृष्टे इति। अदृष्टे तर्हि नास्तीत्याह—तथाप्यदृष्ट इति। तथा अदृष्टे[3] दृष्टेऽपि वृत्तिः। किन्तु न चतुष्टयस्य तर्हीत्याह—त्रयस्येति। बुद्ध्यहङ्कारमनसामित्यर्थः। तत्रापि तत्पूर्विका[4] श्रोत्रादिपूर्विकेत्यर्थः। तथा स्मर्तव्यमनुस्मरतः सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति॥ ३०॥

अथ यदेतच्चतुष्टयं तत्किं युगपत् परस्परसव्यपेक्षं स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यते किं वा निरपेक्षमित्याह—

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहैतुकीं वृत्तिम्।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्॥ ३१॥

स्वां स्वामित्यादि। आत्मीयामात्मीयां वृत्तिम्। परस्पराकूतहैतुकीमिति। परस्परस्य यदाकूतं स्ववृत्तिभोगस्तदेव हेतुः। तत्र भूतां परस्पराकूतहैतुकीं वृत्तिं चत्वारि करणानि प्रतिपद्यन्ते। तत्र चक्षुर्बुद्ध्यादित्रयस्याकूतं ज्ञात्वा प्रकाशनं पतिपद्यते। एवं बुद्धिरहङ्कारो मनश्च त्रयाणामाकूतं ज्ञात्वा बुद्ध्यध्यवसाय[5]मभिमानं सङ्कल्पनं च प्रतिपद्यन्ते। क्रमशश्च परस्पराकूतहैतुकीम्। किन्तु पूर्वपूर्वहैतुकी द्रष्टव्या। यथा कस्यचिदुपनिमन्त्रणं श्रुतवतः श्रोत्रवृत्तिं ज्ञात्वा, बुद्धिर्गमनायाध्यवसिता। तद्वृत्तिं ज्ञात्वाऽहङ्कारो मोदकानहं भक्षयिष्यामीति

१. '०करणमभिमान' इति ख०।
२. 'तस्मिन्' इति ख०।
३. अत्र क० पुस्तके पाठस्त्रुटितः।
४. 'तत्पूर्वका' इति ख० पुस्तकपाठो मूलविरोधादसङ्गतः।
५. 'ज्ञात्वाऽध्यवसाय' इति क०, 'ज्ञात्वा बुद्ध्यवसाय' इति च ख०। उपरिष्टान्निर्दिष्टपाठस्तु सङ्गत्यनुरोधेन मयैव कल्पितः।

मन्यते। तद्वृत्तिं ज्ञात्वा मनः, प्रचुरं घृतं प्रापयिष्यामीति किं स्तोकमिति, सङ्कल्पयतीति। एवं बाह्यान्यपि करणानि स्वां स्वां वृतिं परस्पराकूतहैतुकीं प्रतिपद्यन्ते। एतानि[1] किमात्मार्थं स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते, किमन्यार्थमित्याह—पुरुषार्थ एव हेतुरिति। पुरुषस्यार्थो विषयोपभोगः कैवल्यं च स वृत्तिहेतुः। नन्वीश्वरः कर्ता जगतः, स एव बुद्ध्यादिकलापं सृष्टवान्[2] येन पुरुषस्यार्थः सम्पद्यते। तथा चोक्तम्—

'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ इति ॥

(महा० भा० ३।३१।२७)

तत्राह—न केनचित्कार्यते करणमिति। प्रधानव्यतिरेकेण न कश्चिद् बुद्ध्यादिकरणं स्वां स्वां वृतिं कारयतीत्यर्थः। यदि कर्ता स्यात्, किमिति प्रकृतिमपेक्षते। नापि सेश्वरवादिना प्रकृतिरभ्युपगतैव; निश्चेतनत्वात्। प्रकृतेः सचेतनोऽधिष्ठाता कर्ताऽपरो गवेष्यत इति चेत् पुरुष एवाधिष्ठाता। अचेतना प्रकृतिः। एतदुक्तमेव प्राक्॥ ३१ ॥

कतिविधमन्तःकरणमित्याह—

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधा हार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥

करणं त्रयोदशविधमित्यादि। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, बुद्ध्यहङ्कारमनांसि च त्रीणि एतत् त्रयोदशविधम्। करणं करोतीति, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३।३।११३) इति कर्तरि ल्युट्। तत्र[3] तस्य[4] का क्रिया यदपेक्षया करणमित्याह—तदाहरणधारणप्रकाशकमिति। तत्करणमाहरणादीनि करोतीति। तत्र कर्मेन्द्रियाण्याहरणं कुर्वन्ति, बुद्ध्यहङ्कारमनांसि धारणम्, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशमिति। किं तत्कार्यं यस्याहरणं कुर्वन्तीत्याह—कार्यमिति। तस्य करणस्य दशविधम् कार्यम्[5]। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्चेति दशधा। पूर्वे द्विविधाः—सूक्ष्मास्तन्मात्रलक्षणाः सुखैकस्वभावत्वाद्दिव्या, स्थूला आकाशादयः सुखदुःखमोहा-

१. 'इत्यकानि' इति ख०।
२. 'जगत् स एव बुद्ध्यादि कलापं सृष्टं' इति ख० पुस्तकपाठोऽसङ्गतः।
३. 'तत्र' इति ख० पुस्तके नास्ति।
४. 'कस्य' इति क०।
५. 'यस्याहरणं' इत्यारभ्य 'कार्यं' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति।

त्मकत्वाददिव्या[1] इति। एतत्कार्यं बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाश्यम्। वागादीनामुक्त्यादानादिकर्मकर्तृत्वात् कार्यम्। तत्र वाचा शब्दस्य, पाणिभ्यामादेयस्याह्रियमाणत्वादुभयमप्याहार्यम्[2]। विहार्यं विहरणस्थानम् पूर्वावयवन्यासेनोत्तरावयवाक्रमणेन च पादाभ्यामाह्रियमाणत्वादाहार्यम्[3]। अन्यथा कथमुत्सर्गानन्दौ स्याताम्। उभयमपि कर्मेन्द्रियाविषयम्। बुद्ध्यहङ्कारमनसां धार्यम्, तैरन्तः स्ववृत्त्यावधार्यमाणत्वात्[4] ॥३२॥

तदेव त्रयोदशविधं करणं बाह्यान्तरभेदाद् द्विविधमिति दर्शयन्नाह—

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

अन्तःकरणमित्यादि। करणं द्विविधम्[5]—बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र शरीरस्यान्तःस्थितत्वादन्तःकरणं त्रिविधम्-बुद्धिरहङ्कारो मनश्चेति। दशधा बाह्यमिति। दशप्रकारम्[6]—पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। तद्बुद्धिर्भवति। तद् बाह्यं—त्रयस्य विषयाख्यमिति। त्र्यवयवस्यान्तःकरणस्य बाह्यं विषय इत्याख्यायते; तद्द्वारेण विषयावगाहनात्। तेनान्तःकरणस्य द्विविधो विषयः—द्वारं भोग्यं चेति। चतुष्टयस्य दृष्टे वर्तमाने[7] त्रयस्यादृष्टे वृत्तिरुक्ता। तत्रातीतानागतयोरपि विषययोः किं वृत्तिरस्ति, नेत्याह—साम्प्रतकालं[8] बाह्यमिति। कल्यत[9] इति कालः[10],

१. '०कत्वाद् दिव्या' इति सर्वपुस्तकपाठः। उपरिष्टादुपन्यस्तः पाठस्तु क० सम्पादकमहाशयैः कल्पितः। स सङ्गतत्वादस्माभिरपि अङ्गीकृतः।
२. '०हायमान०' इति सर्वपुस्तकपाठः। अत्रापि क० सम्पादकस्य संशोधनमेवाभिनन्द्यतेऽतीव संगतत्वात्।
३. 'आहार्यं' इति ख० पुस्तके नास्ति।
४. 'अन्यथा' इत्यादिः '०माणत्वात्' इत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नोपलभ्यते।
५. 'इति दर्शयन्नाह' इत्यारभ्य 'द्विविधम्' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति। मन्ये तल्लिपिकरप्रमादादेव पतितम्।
६. 'शब्दप्रकारम्' इति ख० पुस्तकपाठस्त्वसमीचीन एव।
७. दृष्टेर्वर्तमाने' इति क०।
८. '०तमान्त' इति ख० पाठस्तु मूलविरोधी।
९. 'कल्प्यत' इति ख०।
१०. 'काले' इति ख०।

विषय एवातीतोऽनागतो वर्तमानश्चोच्यते । न तद्व्यतिरेकेण कालोऽस्ति । मा भूत् षड्विंशतितत्त्वप्रसङ्ग इति तत्र साम्प्रतो वर्तमानः कालो यस्य बाह्यस्य तद्धि बाह्यम् । श्रोत्रादि वर्तमानमेव शब्दादिकं प्रकाशयति, नातीतानागते वागादि च वर्तमानमेवोक्त्यादानविहरणोत्सर्गानन्दान् करोति, नातीतानागतान् । त्रिकालमाभ्यन्तरमिति । त्रयः काला यस्य तत् त्रिकालम् । यथा बुद्धिर्वर्तमानमध्यवस्यति तथातीतानागतावपि । 'मान्धातासीत्', 'कल्की राजा भविष्यतीति' । यथाहङ्कारो वर्तमानमभिमन्यते तथातीतानागतावपि । 'ममैवमासीत्', 'ममैव भविष्यतीति' । यथा च मनो वर्तमानं सङ्कल्पयतीति तथातीतानागतावपि । तत्र किमिदं भूतं स्यात्, न ममेति । किमिदं भविष्यति, नेतीति ॥ ३३ ॥

ननु च यदि स्थूलाः पृथिव्यादयस्ते विशेषाः । बाह्यं बाह्यकरणं स्वविषयं प्रतिपद्यते । पृथिव्यादयस्तर्हि भेदेन प्रतिपत्तव्या इत्याह—

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयीणि ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयीणि ॥ ३४ ॥

बुद्धीन्द्रियाणीत्यादि[1] । तेषामपि त्रयोदशानां करणानां[2] यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, तानि विशेषाविशेषविषयीणि । शब्दादयः पञ्च विषया द्विविधाः—विशेषा अविशेषाश्च । तत्र ये सूक्ष्मास्तन्मात्रलक्षणास्तेऽविशेषाः । ये स्थूलाः पृथिव्यादयस्ते विशेषाः । विशेषाश्चाविशेषाश्चेति द्वन्द्वः । त एव विषया[3] विद्यन्ते येषामिति मत्वर्थीयः । विशिष्टानविशिष्टांश्च[4] विषयान् गृह्णन्तीत्यर्थः[5] । तत्र श्रोत्रं स्थूलान् नानाशब्दानविकलान् गृह्णाति[6], शब्दतन्मात्रं च । नासिका स्थूलान् सुरभ्यादिगन्धान्, तन्मात्रं च गृह्णातीति[7] ॥

वाग्भवति । केवलः शब्दो विषयो यस्याः, न विषयान्तरमित्यर्थः । शेषाणि पाण्यादीनि चत्वारि, पञ्चविषयीणि । पञ्च विषया एषामिति ।

१. 'यथाबुद्धि वर्त०' इति ख० ।
२. 'करणानि' इति ख० ।
३. 'विशेषा' इति ख० ।
४. 'विशिष्टा न विशिष्टांश्च' इति ख० ।
५. 'गृह्णाती०' इति सर्वपुस्तकपाठः ।
६. 'गृह्णातीति' इति ख० ।
७. 'शब्दतन्मात्रं' इत्यारभ्य 'गृह्णातीति' इत्यन्तं ख० पुस्तके न विद्यते ।

तत्र पाणिः शब्दस्पर्शरूपरसवन्तं घटादिकमादत्ते । पादौ शब्दादिमत्यां भूमौ विहरतः । पायुरुपस्थश्च शब्दादिमदेव मलं शुक्रं च विसृजति । अनेन द्वारेण तु सर्वं बाह्यं करणं पञ्चविषयमेव द्रष्टव्यम् । यं हि यदेवमाश्रित्य स्फीतं तस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्त्वात्, 'बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्' इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

तत्कथं तस्य विषय इत्याह—

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

सान्तःकरणेत्यादि । बुद्धेरुपात्तत्वाच्छेषमहङ्कारो मनश्चान्तःकरणम् । ताभ्यां युक्ता बुद्धिः । सर्वमिति । त्रिष्वपि कालेषु[1] व्यवस्थितं विषयमवगाहते गृह्णाति यस्मात्, तस्मात् त्रिविधमन्तःकरणं बुद्ध्यादि द्वारि भवति[2] । द्वाराण्यस्य सन्तीति कृत्वा । शेषाणि तु बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि द्वाराणि । एभिर्द्वारभूतैरन्तःकरणं विषयान् गृह्णाति । ३५ ॥

ननु च यद्यन्तःकरणं बाह्यकरणद्वारेण सर्वं विषयमवगाहते, तस्मिन् किं लक्षणमित्याह—

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

एत इत्यादि । श्रोत्रादयो वागादयो बुद्ध्यादयश्चेत्येते त्रयोदश गुणविशेषाः, त्रय एव गुणा अन्योऽन्याभिभवद्वारेण परिणताः श्रोत्रादिव्यपदेशभाज इत्यर्थः । प्रदीपकल्पाः, स्ववृत्त्या विषयस्य प्रकाशकत्वात् । परस्परविलक्षणाः । एकस्य या वृत्तिः स्वरूपं च, न तदितरेषामपि यदि स्यादेतेनैव विषयावगाहनं सिद्धं किमन्येन । कृत्स्नमिति । त्रैलोक्यगतं पुरुषस्यार्थं सूक्ष्मस्थूलविषयलक्षणं प्रकाशयाभिव्यक्तिं[3] नीत्वा पश्चादहङ्कारादयो द्वादश बुद्धौ प्रयच्छन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । अवगाहनफलमेतत् । तस्यां च विषयोपधानोपरक्तायां बुद्धौ पुरुष उपलभते । तत्रेदमुच्यते—बुद्ध्याध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति ॥ ३६ ॥

१. 'कालेष्वपि' इति ख० ।
२. 'द्वारीभवति' इति ख० ।
३. 'प्राकाश्यादिव्यक्तिं' इति ख० ।

ननु च तुल्ये करणत्वे किमित्यहङ्कारादयो बुद्धौ प्रयच्छन्ति। प्राधान्यात्तदेव दर्शयन्नाह—

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

सर्वमित्यादि। उपभोगमुपभोगं प्रति प्रत्युपभोगम्। देवमनुष्यतिर्यग्योनिषु यो विषयस्योपभोगस्तं प्रति सर्वत्रैलोक्यं[1]गतविषयं पुरुषस्य साधयति, सम्पादयति। यस्माद् बुद्धिः प्रधानभूता सती नान्यः कश्चित्, तस्मात् तानि[2] करणानि बुद्धौ प्रयच्छन्ति। यथा ग्रामे हिरण्यादिप्रत्ययं कुटुम्बिनः प्रधानाय प्रयच्छन्ति[3]। प्रधानोऽप्यासन्नवर्तित्वाद् भोगपतय इति। सैव च विशिनष्टीति। यदा तमस्वती बुद्धिर्भवति तदा सर्वमुपनीतं सम्पादयति। यदा सत्त्वाधिका बुद्धिर्भवति, तदा ज्ञानसङ्गता प्रधानपुरुषान्तरं विशिनष्टि। प्रधानपुरुषयोर्विभागं करोतीत्यर्थः। अन्यत् प्रधानमन्यः पुरुष इति ॥

सूक्ष्मम्। सांसारिकज्ञानस्याविषयत्वात् ॥ ३७ ॥

विशेषाविशेषविषयिणीत्युक्तम्, तत्र के विशेषाः केऽविशेषाश्चेत्यत्राह—

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

तन्मात्राणीत्यादि। सूक्ष्मविषयास्तन्मात्राणीत्युच्यन्ते। तैर्न कश्चिद्विशिष्यत इत्यविशेषाः। यथा सूक्ष्मतृणाग्रावस्थितं तेजो न लक्ष्यते, न च किञ्चित् प्रकाशयति, तद्वत् तेऽप्यविशेषाः ॥

तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्य इति। तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतान्युत्पद्यन्ते। एते स्मृता विशेषा इति। शब्दतन्मात्रादेकगुणमाकाशमुत्पद्यते। एवं स्पर्शादितन्मात्राद् द्वित्रिचतुःपञ्चगुणा वाय्वादय उत्पद्यन्ते[4]। तैश्च तन्मात्राणि। विशिष्यन्त इति विशेषाः ॥

१. 'सर्वं त्रैलोक्य०' इति क०।
२. 'कानि' इति ख०।
३. 'यथा ग्रामे' इत्यारभ्य 'प्रयच्छन्ति' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति।
४. 'एवम्' इत्यादिः 'उत्पद्यन्ते' इत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नास्ति।

ते च किंस्वरूपा इत्याह—शान्ता घोराश्च मूढाश्चेति। शान्ताः सुखप्रदाः, घोरा दुःखप्रदाः, मूढा मोहप्रदा इति ॥ ३८ ॥

किमेतावन्त एव विशेषा उतान्येऽपीत्याह—

सूक्ष्मा माता पितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मा इत्यादि। ये सूक्ष्मास्तन्मात्रलक्षणाः संसारिणः शरीरस्याश्रयतां गतास्तेऽपि विशेषास्तैः[1] सूक्ष्मशरीरस्यारब्धत्वात् ॥

मातापितृजा इति। मातापितृजाः षट्। तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतः स्नाय्वस्थिमज्जानः। तेऽपि विशेषाः, तैः स्थूलशरीरस्य षट्कोशिकस्यारब्धत्वात्। एते द्विविधा विशेषा आध्यात्मिकाः ॥

सहप्रभूतैरिति। यानि महाभूतानि बाह्यानि शान्तघोरमूढान्युक्तानि, तानि स्थूलशरीरस्यावकाशव्यूहनपक्तिक्लेदनधारणकर्तृत्वेन प्रकृष्टभूतान्युच्यन्ते। तैः सह त्रयो विशेषाः ॥

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्त इति। सूक्ष्मशरीरं नियतं ज्ञानप्राप्तेः प्राक्; तस्य सांसारिकत्वात्। स्थूलशरीरं नियतं[2] तु निवर्तते; तस्य प्रतिमरण पतितस्य रसभस्मनिष्ठान्तत्वात् ॥ ३९ ॥

यदेतत् सूक्ष्मशरीरं तत्कथमुत्पन्नमित्याह—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

पूर्वोत्पन्नमित्यादि। प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमुत्पादितत्वात् पूर्वोत्पन्नम्। असक्तमप्याह। तन्न क्वचिद् विहन्यते, पर्वतमपि भित्त्वा[3] गच्छति। 'नियतम्' नित्यम्, ज्ञानोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। किं परिमाणमिदमित्याह—महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति। बुद्धिरादिर्यस्य तत्, महदादि। सूक्ष्मविषयास्तन्मात्रलक्षणाः पर्यन्तं यस्य तत् सूक्ष्मपर्यन्तम्। बुद्धिरहङ्कार एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणीत्येतत्परिमाणमित्यर्थः। संसरति त्रिषु लोकेषु ॥

१. क० पुस्तके 'तैः' इति नास्ति।
२. 'स्थूलशरीरं' इति ख०।
३. 'भूत्वा' इति ख०।

निरुपभोगमिति। बाह्येन स्थूलशरीरेण विकलत्वाद् विषयभोगसमर्थं न[1] भवतीत्यर्थः। भावैरधिवासितमिति। धर्मादिभिरुपरक्तमित्यर्थः। लिङ्गमिति। प्रलयकाले लयं गच्छतीति कृत्वा॥ ४०॥

ननु करणमात्रमेव संसरति, किं सूक्ष्मशरीरेणेत्याह—

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया।

तद्वद्विनाऽविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्॥ ४१॥

चित्रमित्यादि। यथा कुड्यादिकमाश्रयमृते चित्रं न तिष्ठति॥

स्थाण्वादिभ्य इति। आदिशब्देन वृक्षस्तम्भादयः। 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (पा० २।३।३२) इति पञ्चम्यपि भवति। तैर्विना यथा छाया स्निग्धा परुषा वा न तिष्ठति। तद्वद्विनाऽविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति। अविशेषास्तन्मात्राणि। लिङ्गं त्रयोदशविधं करणमिह गृह्यते। न तिष्ठति निराश्रयत्वात्। तर्हि सूक्ष्मशरीरमारब्धम्, तदभावात्तदपि नास्तीति निराश्रयत्वात्[2] न संसरति। न च निराधारेण करणेन पुरुषस्य संयोगः सम्भवति। पुरुषोऽपि निष्क्रियत्वान्न संसरति॥ ४१॥

तदेव सूक्ष्मशरीरं किमर्थं संसरतीत्याह—

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन।

प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम्॥ ४२॥

पुरुषार्थहेतुकमित्यादि। पुरुषार्थो द्विविध उक्तः। स हेतुर्यस्येति समासान्तः कप्। इदमिति। महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं लिङ्गमुक्तम्, तन्नटवदवतिष्ठते। यथैक एव नटस्तं तं विशेषमास्थाय यवनिकातो निर्गत्य राजामात्यविदूषकादिभावेनानुविद्धोऽवतिष्ठते, तथा लिङ्गमपि तं तं देह[3]मास्थाय देवमनुष्यतिर्यग्भावेन व्यवतिष्ठते॥

तदेव कथं[4] भवतीत्याह—निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेति। निमित्तं धर्माधर्मादि, नैमित्तिकमूर्ध्वाधोगमनादि। वक्ष्यति च 'तयोः प्रसङ्गेन' इति॥

१. 'न' इति ख० पुस्तके नास्ति।
२. 'तर्हि' इत्यादिः 'निराश्रयत्वात्' इत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नास्ति।
३. 'स्थूलदेह' इति ख०।
४. 'तथा' इति ख०।

किमेतत् सर्वमीश्वरात् किं वा स्वभावादित्यत्राह—प्रकृतेर्विभुत्वयोगादिति। प्रकृतिः प्रधानम्, तस्या विभुत्वं जगत्कर्तृत्वम्। तद्योगात् नटवद्व्यवतिष्ठते। प्रधानेनैव हि पुरुषस्यार्थः कर्तव्य इति महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं लिङ्गमुत्पाद्य धर्मादिभिरधिवासयति। तदधिवासितं च नटवद्[1] व्यवतिष्ठते। नेश्वरान्न स्वभावादिति भावैरधिवासितमित्युक्तम्॥ ४२॥

ते पुनः कियन्तः किमाश्रिता इत्याह—

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः।

दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः॥ ४३॥

सांसिद्धिकाश्चेत्यादि। ये प्राकृतस्वभावास्ते सांसिद्धिका उच्यन्ते। ते च कपिलस्यैव महामुनेर्नान्यस्य। तस्य ह्युत्पद्यमानस्यैवादिसर्गे सहोत्पन्ना धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंज्ञकाश्चत्वारो भावाः। ये त्वादिसर्गादुत्तरकालमुत्पन्नकार्यकारणानामस्मद्विधानां प्रयत्नपूर्वका उत्पद्यन्ते, ते वैकृताः। ते च द्विविधाः। यदाह—धर्माद्या दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्या इति। धर्मादयश्चत्वारः, विपरीताश्चाधर्मादयश्चत्वार इत्यष्टौ। एते त्रयोदशविधं करणमाश्रित्य प्रवर्तन्ते। पञ्च (कार्यं ?), कुक्षिस्थस्यास्य निच्छुरितस्य तु कौमारयौवनवार्धकानि यत्रः, इत्यष्टौ भावाः। तत्र वैकृते धर्मादिभिरधिवासितं संसरतीति ज्ञेयम्॥ ४३॥

निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेत्युक्तम्। तदुभयमपि दर्शयितुमाह—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः॥ ४४॥

धर्मेणेत्यादि। धर्मादिनिमित्तमूर्ध्वगमनादि नैमित्तिकम्। तत्र धर्मेण यमनियमलक्षणेन गमनमूर्ध्वमिति सूक्ष्मशरीरस्य देवादिव्यवस्थितिरित्यर्थः। गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेणेति। तिर्यग्योनिषु स्थितिः। मिश्रान्मनुष्यलोके स्थितिरित्यर्थोक्तम्। ज्ञानेन चापवर्ग इति। प्रधानपुरुषान्तरज्ञानाख्येन ज्ञानेन लिङ्गं निवर्तते। ततः केवलः पुरुषो भवति॥

१. 'त्वनटवद्' इति ख०।

विपर्ययादिष्यते बन्ध इति। ज्ञानविपर्ययादज्ञानात् संसारचक्रबन्धः, पुनः पुनरावर्तनम्[1]। स च त्रिप्रकारः—प्रकृतिबन्धः, दक्षिणाबन्धः, विकारबन्धश्चेति। येषां प्रकृतिरेव परतत्त्वं नान्यत्, तेषां प्रकृतिवादिनां प्राकृतिको बन्धः। येषामिष्टापूर्तभाविन एव दिव्यादिव्यमानुषभोगाः पुरुषार्थ इति, तेषां कर्मवादिनां दक्षिणाबन्धः। इष्टापूर्तं दक्षिणेति। तथा चोक्तम्—

'अग्निहोत्रं तपः सत्यं देवानां परिपालनम्।
अतिथिर्वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते॥
'पुष्करिण्यः सभा वाप्यो देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥'

येषां[2] विकार एवैश्वर्यलक्षणः पुरुषार्थ इति, तेषां विकारत्ववादिनां वैकारिको बन्धः॥ ४४॥

वैराग्यात् प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद् रागात्।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः॥ ४५॥

वैराग्यादित्यादि। यो विषयादिदर्शनाद्विरक्तो यमनियमपरिस्थितो न ज्ञानं पर्येषते, तस्य मृतस्य वैराग्यादष्टासु प्रकृतिषु प्रधानादितन्मात्रपर्यन्तासु लयः, न[3] स्थूलशरीरेण विषयोपभोगनिमित्तेन योगः। तल्लीनश्चात्मानं मुक्तमिव मन्यते न तु मुक्तम्; सर्गकाले पुनः संसरणात्। यदा तु ज्ञानं पर्येष्यते तदा तु[4] मुच्यत एव। तथा चोक्तम्—

'ज्ञानादथ विरागाच्च तथा कृत्स्नस्य संक्षयात्।
इत्येवं जायते मोक्षो मुक्त आत्मस्थ उच्यते॥' इति॥

संसारो भवति राजसाद्रागादिति। वैराग्यविषयोऽशुभविषयाभिष्वङ्गो राजसो रागः; तस्य शुभाशुभकर्माक्षेपकत्वात्। तस्माद्देवादिष्वयं जनाद्यजिभावेन (?) संसरति। ऐश्वर्यादविघात इति। अनैश्वर्यात्तद्विपर्यास इति। अविघातविपर्यासो विघातः, प्रार्थितानामप्राप्तिरित्यर्थः। मुक्तिस्तु दूरोत्सारितैव॥ ४५॥

१. 'पुनः' इत्यारभ्य 'प्रकृतिबन्धः' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति। लिपिकरप्रमादजन्य एष पाठलोप इत्यनुमीयते।

२. 'एषां' इति सर्वपुस्तकपाठः। क० संपादकमहोदयानां संशोधनानुसारी पाठ एवोपरिष्टादुपन्यस्तः।

३. 'न' इति नास्ति क० पुस्तके।

४. 'तु' इति नास्ति क० पुस्तके।

एषामष्टानां बुद्धिरूपाणामेकेन मोक्षः सप्तभिर्बन्धः संसार इति यदेतन्निमित्तनैमित्तिकं[1] षोडशमुक्तं तत्संक्षेपेण चतुर्विधमाह—

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।
गुणवैषम्यविमर्देन तस्य भेदास्तु पञ्चाशत्॥ ४६॥

एष इत्यादि। प्रत्ययशब्देन बुद्धिरुच्यते। तस्य सर्गो यः षोडशविध उक्तः, एष विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः। विपर्ययादीनामाख्या यस्य प्रत्ययसर्गस्य स तथोक्तः। तत्र विपर्ययमज्ञानम्, अशक्तिर्ज्ञानाधिगमासामर्थ्यं सत्यामप्यधिजिगांसायाम्[2], तुष्टिर्मोक्षोपायेषु वैमुख्यम्, सिद्धिर्ज्ञानप्राप्तिः।

तस्य चतुर्विधस्य पुनः पञ्चाशद् भेदा भवन्ति। केन प्रकारेणेत्याह—गुणवैषम्यविमर्देनेत्यादि। सत्त्वरजस्तमसामन्योऽन्याभिभवद्वारेण वैषम्यं विषमभावः, एकस्य द्वयोर्वाऽऽधिक्येऽन्यस्यानाधिक्यम्। एकद्वित्रियोगेन षड्विधं वैषम्यम्। तेन द्वयोर्विमर्दः परस्परक्षोभः। तेन हेतुना भवतीत्यर्थः॥ ४६॥

तान् भेदान् दर्शयन्नाह—

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः॥ ४७॥

पञ्च विपर्ययभेदा इत्यादि। अज्ञानाख्यस्य सर्गस्य भेदाः पञ्च—तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति। एत एव सांख्यप्रवचने क्लेशा उच्यन्ते 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः (पञ्च) क्लेशाः' (पा.यो.सू. २।३)' इति। तत्राविद्याक्षेत्रमुत्तरेषाम् (द्र. पा.यो.सू. २।४.)। अशक्तिश्चेति। अशक्त्याख्यः सर्गः॥

करणवैकल्यादिति। करणं बाह्यमाभ्यन्तरं च। तयोर्वैकल्यादष्टाविंशतिभेदा यस्या अशक्तेः सा भवतीति विभक्तिपरिणामेन योज्यम्।

१. '०त्तिकत्वं' इति ख०।

२. '०जिघांसायाम्' इति ख०।

करणवैकल्यं च गुणवैषम्यविमर्देन भवति। तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिरिति। तुष्टिसर्गो नवप्रकारः, सिद्धिसर्गोऽष्टप्रकारो भवतीत्यर्थः। एतैः समुदायेन पञ्चाशद्भेदा इति ॥ ४७ ॥

तानवान्तरभेदसहितान् दर्शयन्नाह—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥

भेदस्तमस इत्यादि। तम इत्यविद्योच्यते। सा चोत्तरेषां प्रसवभूमिः। सा च प्रकृतिः। तत्त्ववेदिनां सत्यपि वैराग्ये नापवर्ग इति; ज्ञानस्याभावात्। ततश्च तेषामष्टास्वेव प्रकृतिषु लयो भवतीति अष्टविधा अविद्या, विषयस्याष्टविधत्वात्। मोहस्य चेतिशब्देनाष्टविधो भेद इत्यनुवर्तते। मोह इत्यस्मितोच्यते। देवा अपि विनाशिनोऽपि, अष्टगुणमैश्वर्यमाश्रिता आत्मानमविनाशिनं मन्यन्ते। ततश्च तेषामष्टविधो मोहः; ऐश्वर्यस्याष्टविधत्वात्। दशविधो महामोह इति। सुखानुशयो रागो महामोह इत्युच्यते। स च दिव्यादिव्यविषयेषु वर्तमानो दशविधो भवति। तत्र सूक्ष्मास्तन्मात्रलक्षणाः पञ्च, सुखैकस्वभावत्वाद् दिव्याः। स्थूलाः पृथिव्यादयः पञ्च, सुखदुःखमोहात्मकत्वाददिव्याः। तामिस्रोऽष्टादशधेति। दुःखानुशयो द्वेषस्तामिस्र इत्युच्यते। स चाष्टगुणैश्वर्ये दशविधे च विषये प्रतिभवतीत्यष्टादशविधः। तथा भवत्यन्धतामिस्र इति। यथा तामिस्रोऽष्टादशधा तथाऽयमपीत्यर्थः। मरणत्रासोऽन्धतामिस्र उच्यते। स चाष्टगुणैश्वर्ये दशविधे विषय एव भवतीति। एवं द्विषष्टिभेदमज्ञानमुक्तम् ॥ ४८ ॥

अशक्तिः करणवैकल्यादित्युक्तम्, तस्या भेदान् दर्शयितुमाह—

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुपदिष्टा।
सप्तदशधा च बुद्धेर्विपर्ययास्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

एकादशेत्यादि। एकादशानामिन्द्रियाणामेकादशैवोपघाताः। श्रोत्रचक्षुर्घ्राणानां बाधिर्यान्धत्वाघ्रातृत्वानि, वाचो मूकत्वम्[1], जिह्वाया जाड्यम्, मनस उन्मादः, पाणिपादोपस्थानां कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्यानि, त्वगिन्द्रियस्य कुष्ठः, पायोरुदावर्त इति।

१. 'वाचामुक्तत्वं' इति ख०

'बाधिर्यमान्ध्याघ्रातृत्वे मूकता जडता तथा।
उन्मादकौण्यकुष्ठानि[1] क्लैब्यादावर्तपङ्गुताः ॥' इति ॥

एत इन्द्रियवधा अशक्तिरित्युपदिष्टाः सांख्याचार्यैः ॥

सह बुद्धिवधैरिति। बुद्धेरपि वधा अशक्तिरुपदिष्टा। ते कियन्त इत्याह—सप्तदशधा च बुद्धेर्विपर्ययास्तुष्टिसिद्धीनामिति। तुष्टयो नव, सिद्धयश्चाष्टौ। वक्ष्यमाणाम्भसां ये विपर्ययास्ते सप्तदशविधा बुद्धेर्ज्ञेयाः[2]। एवमशक्तिरष्टाविंशतिभेदा यया कर्मस्ववशक्तो भवति। ननु प्रत्ययसर्ग इत्युक्तम्; नायमिन्द्रियवधः प्रत्ययसर्गः किञ्चिदहङ्कारसर्ग इति सत्यम्, अहङ्कारस्य प्रत्ययसर्गत्वात् तत्सर्गोऽपि प्रत्ययसर्ग उच्यते. धर्मो वा प्रत्ययः सर्गः ॥ ४९ ॥

तुष्टिभेदानाह—

आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

आध्यात्मिका इत्यादिना। प्रकृत्यादीन्याख्या यासां तुष्टीनां तास्तथोक्ताः। तत्र प्रकृतिः प्रधानम्। सैव 'व्यक्तात्मना परिणम्य बन्धमोक्षौ कुरु'[4] इत्येतावन्मात्रोपदेशात् तुष्टो भवति यस्तस्य प्रकृत्याख्या तुष्टिरम्भ इत्युच्यते। उपादीयते प्राप्यते मोक्षोऽनेनेत्युपादानम्। प्रव्रज्यालिङ्गं चात्र दण्डादि। न प्रकृतिज्ञानमात्रेण मुक्तिः। 'उपादानेन चापरे' इत्यस्माद्द्वितीयादुपदेशादिहैव मुक्तिः प्राप्तव्येति परितुष्टः प्रव्रजितोऽयं तस्य द्वितीया उपादानाख्या तुष्टिः सलिलमुच्यते। कल्यत[6] इति कालः। महदादिसूक्ष्मपर्यन्तेन लिङ्गेन संसरताऽपरेण मोक्षो न प्रकृत्युपादानमात्रादिहैव जन्मनीति तस्मात् तृतीयादुपदेशात् तुष्टो यः कालापेक्षी स्थितस्तस्य तृतीया कालाख्या तुष्टिरोघ[7] इत्युच्यते। यस्यापरं भाग्य-

१. 'कुण्डानि' इति ख०। २. 'बुद्धेर्ये ज्ञेयाः' इति ख०।
३. 'इष्ट०' इति ख०।
४. 'कुरु' इत्यस्य स्थाने 'कुरुते' इति क० सम्पादककृतं संशोधनं व्यर्थं वाक्यसंगतेरभावात्।
५. 'चेत्यपरे तस्मा०' इति ख०।
६. 'कथ्यत' इति ख० पाठः प्रामादिक एव।
७. '०रोध' इति ख०।

मस्ति तस्य मोक्षः, प्रकृत्युपादानकालमात्रेण न, कश्चिद्विपरीतभागधेयोऽस्तीति तस्माच्चतुर्थादुपदेशात् तुष्टो यो भाग्यापेक्षी स्थितस्तस्य चतुर्थी तुष्टिरित्युच्यते । एताश्चतस्र आत्मानमधिकृत्य भवन्तीत्याध्यात्मिकाः, आत्मना मोक्तव्यमिति कृत्वा । बाह्यविषयोपरमाच्चेति । शब्दादिभ्यो व्यावृत्तिरुपरमणं च[1] पञ्चधा भवति । आर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनात् । तत्र विषयार्जने महद् दुःखं तदल्पविषयेभ्य इत्यार्जनदोषदर्शनान्निवृत्तस्य तुष्टिरियं पञ्चमी सुतारमित्युच्यते ॥

विषया आर्जितुं शक्याः, रक्षणं तु दुःखं बहुभिः तज्जन्यमानानां स्यादिति रक्षणदर्शनान्निवृत्तस्य तुष्टिरियं षष्ठी सुपारमित्युच्यते ॥

विषया आर्जितुं रक्षितुं क्षये च प्रतिविधातुं शक्याः, किन्तूपभुज्यमाना महतीमात्मशक्तिं[2] कुर्वन्ति, तदप्राप्तौ च महद् दुःखमिति सङ्गदोषदर्शनादुपरतस्याष्टमी तुष्टिरनुत्तमाम्भ इत्युच्यते । सर्वं शक्यं किन्त्वनुपहत्य भूतानि न भोगः सम्भवति । भूतोपघातान्महदनिष्टफलमिति हिंसादोषदर्शनादुपरतस्य तुष्टिरियं नवमी उत्तमाम्भ इत्युच्यते । एताः पञ्च विषयद्वारेणेति भवन्तीति बाह्याः । तत्पूर्विकाश्चाध्यात्मिकाः; विषये तत्परस्याध्यात्मिकतुष्ट्यसम्भवात् ॥

तत्र प्रकृत्युपादानकाला मोक्षोपाया इत्युपदिष्टमपि यो वैमुख्यान्न प्रतिपद्यते तस्याध्यात्मिकाश्चतस्रः, विषयोपरमाच्च बाह्याः पञ्चेति नव तुष्टयः । ता बुद्धिवधा इत्युच्यन्ते । तेषां शक्तेरन्तर्भवति (?) । तासां चतुष्षष्टीनां महत्प्रभृतयो विपर्ययेण संज्ञा । तदुभयमपि बुद्धावन्तर्भूतं तत्सर्गत्वात् ॥ ५० ॥

कतिभेदा[3] ज्ञानाज्ञानलक्षणा सिद्धिरित्याह—

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥५१॥

ऊहः शब्दोऽध्ययनमित्यादि । सिद्धिर्ज्ञानप्राप्तिः, तस्या भेदा उपायभेदात् । ऊह इति । जन्मान्तरसंस्कृतधियो यस्य बन्धमोक्षकारणमुत्प्रेक्षमाणस्य प्रधानपुरुषान्तरज्ञानमुत्पद्यते तस्य सिद्धिरूहहेतुका

१. 'च' इति क० पुस्तके नास्ति ।

२. मन्येऽत्र 'महतीमासक्तिं' इति पठनीयम् ।

३. ख० पुस्तके 'भेदा' इति नास्ति ।

प्रथमा तारमित्युच्यते । यस्य सांख्यशास्त्रपरं[1]मन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, सा सिद्धिः शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्युच्यते । यस्य शिष्याचार्यसम्बन्धेन सांख्यशास्त्रं शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते, तस्याध्ययनहेतुका । अध्ययनेन हि तत्परिज्ञानात् । एषा तृतीया तारवि (?) इत्युच्यते । दुःखविघातकास्त्रय इति । योऽप्याध्यात्मिकेनाधिभौतिकेनाधिदैविकेन वा भावितस्तद्विघातार्थं ज्ञानं पर्येष्यति । ऊहेन शब्देनाध्ययनेन वा, तस्य तद्विघातहेतुकाः प्रमोदप्रमुदितमोदनाख्यास्तिस्रः; उपायस्य त्रित्वादिति । पूर्वा यास्तिस्रः सिद्धयस्ता न दुःखहेतुका इति बोद्धव्याः । सुहृत्प्राप्तिरिति । योऽधिगततत्त्वः सुहृदं प्राप्य ज्ञानमधिगच्छति, तस्य सुहृत्प्राप्तिपूर्विका । मित्रं हि स्नेहात् ज्ञानं प्रकाशयति । इयं सप्तमी रम्यकमित्युच्यते । दानं च सिद्धिहेतुः । दानेन ह्याराधितो ज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छति । इयमष्टमी सदाप्रमुदितमित्युच्यते ॥

तद्विपरीता असिद्धयः । मन्दबुद्धित्वान्नोहते यस्तस्यानूहहेतुका असिद्धिः । यः शक्तोऽपि सांख्यशास्त्रं शृण्वन्नपि बुद्धिदौर्बल्यान्न बुद्ध्यति तस्य शब्दहेतुका असिद्धिः । बुद्धिदोष एवायम् । यस्य गुरुपूर्वकं नाध्ययनं बुद्धिदोषादेव तस्यानध्ययनं[2]हेतुका असिद्धिः । न यत्र मित्रसंग्रहो न च दानमित्यष्टावसिद्धयो बुद्धिवधा अशक्तावन्तर्भूताः । तासां चासिद्धीनां मोषमुष्णामानोरमित्याद्याः (?) सञ्ज्ञाः । तदुभयं बुद्धावन्तर्भूतं तत्सर्गत्वात् । सिद्धेः पूर्वो[3]ऽङ्कुशस्त्रिविध इति । तस्या अष्टविधायाः सिद्धेर्यः पूर्वो विपर्ययाशक्तितुष्ट्याख्यस्त्रिविध उक्तः सोऽङ्कुश इवेत्यङ्कुश उक्तः । तेन ह्यस्वतन्त्रीकृतो लोकः संसार[4]चक्रेऽवतिष्ठते । तत्र विपर्ययादिष्यते बन्ध इति वचनात् पञ्चविधमज्ञानमङ्कुशः । अशक्तिः[5] करणवैकल्यम्, ततोहि ज्ञाना[6]प्राप्तिरित्यङ्कुशः । तुष्टिरप्यङ्कुशः । तदा प्रकृत्युपादानकालभाग्या[7] मोक्षोपाय[8] इति, विषयो-

१. '०पाठ०' इति क० सम्पादकेन संशोधितः पाठः ।

२. 'तस्य नध्यान०' इति ख० ।

३. 'तत्सर्गत्वासिद्धेः पूर्वोक्तः' इति ख० ।

४. 'सोऽङ्कुश इवेत्यङ्कुश' इत्यारभ्य 'संसार०' इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति ।

५. सर्वत्र 'अक्तिः' इति पाठः । उपरिष्टादुपन्यस्तपाठस्तु क० सम्पादकमहाभागानां संशोधनानुसारम् ।

६. 'तानि ज्ञान०' इति ख० । ७. '०भोग्या' इति ख० ।

८. 'मोक्षोपाया' इति क० ।

परमाच्च मुक्त इत्येतावन्मात्रादुपदेशात्[1] तुष्टो न ज्ञानं पश्यति। यदा तु पर्येष्यति तदाऽनङ्कुश इत्यर्थः। एते प्रत्ययसर्गभेदाः पञ्चाशत् पदार्थाः, अस्तित्वादयश्च दश। ते शा अस्यामेव[2] (?) सप्तत्यां निर्दिष्टाः। तथा चाह संग्रहकारः—

'अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृभावः।

योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः॥'

॥ इति ॥

एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं चेति प्रधानमधिकृत्योक्तम्। अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वं चेति पुरुषमधिकृत्य। अस्तित्वं योगो वियोगश्चेत्युभयमधिकृत्य। स्थितिमूलसूक्ष्म[3]मधिकृत्य। वक्ष्यति–'तिष्ठति संस्कारवशात्' इति। एते षष्टिः पदार्थाः, तदर्थं शास्त्रं षष्टितन्त्रमित्युच्यते॥ ५१॥

पूर्वोत्पन्नं लिङ्गं भावैरधिवासितं संसरतीत्युक्तम्, तत्र किं भावा अपि पूर्वमुत्पन्नाः किं लिङ्गमेवेत्यत्राह—

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिष्पत्तिः।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः॥५२॥

न विनेत्यादि। यदि भावा न पूर्वोत्पन्नास्तैर्विना लिङ्गमपि नास्ति। संसरणार्थं लिङ्गं संसारनिमित्तं च भावाः[4]। न विना लिङ्गेन भावनिष्पत्तिरिति। लिङ्गं विना न भावनिष्पत्तिः, लिङ्गाश्रितत्वाद्भावानाम्। यस्मादेवं तस्मात् लिङ्गाख्यो भावाख्यश्च द्विप्रकारः प्रधानत्वात् सर्गो भवतीति। सृज्यत इति सर्गः॥ ५२॥

यथा[5] द्वावेतौ पूर्वोत्पन्नौ तथा भूतसर्गोऽपीति दर्शयन्नाह—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योन्यश्च पञ्चधा भवति।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः॥ ५३॥

१. '॰दुपभोगात्' इति ख॰।

२. 'ते चास्यामेव' इति क॰ संशोधितः पाठः।

३. 'स्थितिर्मूलमूक्ष्म॰' इति क॰।

४. 'वाहाः' इति सर्वत्र पाठः। क॰ सम्पादककल्पितः पाठ एव समीचीनतयोपरिष्टादुपन्यस्तः।

५. 'यथा' इति ख॰ पुस्तके नास्ति।

अष्टविकल्प इत्यादि। देवानामयं दैवः। सोऽष्टविधः। तद्यथा ब्राह्मः, प्राजापत्यः, सौरः, आसुरः, गान्धर्वः, याक्षः, राक्षसः, पैशाचश्चेति। तैर्यग्योन्यश्च पञ्चधा भवतीति। तिर्यग्योनीनामयं तैर्यग्योन्यः[1]। पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् पञ्चविधः। तत्र गवाद्या रासभान्ताः पशवः। सिंहाद्या विडालान्ता मृगाः। हंसाद्या मशकान्ताः पक्षिणः। सर्पादयः कृम्यन्ताः सरीसृपाः। वृक्षादयः स्थूणान्ताः स्थावरा इति। मानुष्यश्चैकविध इति। मनुष्याणामयं मानुष्यः। एवंविधसंस्थानस्यैकविधत्वात्। ब्रह्मा[2]दिभेदोऽपि सत्त्वरजस्तमसां विकल्पात् कालौ[3]ण्यवहारनिमित्तम्॥

समासत इति। संक्षेपेण। विस्तरं...तस्तस्यैव (?)—जरायुजाण्डजोष्मजोद्भिज्जाख्याश्चत्वारो भेदाः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्याः। उद्भिज्जाः स्थावराः॥

भौतिकः सर्ग इति। भूतेषु भवो भौतिकः; लोकोत्पाद इत्यर्थः। स च द्विविधः॥ ५३॥

स्थूलशरीरे सत्यपि[4] कश्चिदेव कचिदाधिक्येन वर्तत इति दर्शयन्नाह—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः॥ ५४॥

ऊर्ध्वमित्यादि। ब्रह्मा आदिर्यस्य सर्गस्य स्तम्बश्च तृणविट[5]पपर्यन्तः, स ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः सर्गः। स ऊर्ध्वः सत्त्वविशालः। ऊर्ध्वं देवलोकस्तस्योत्कृष्टत्वात् तत्र सात्त्विक इत्यर्थः। देवलोकस्य सत्त्वबहुलत्वात्। तमोविशालश्च मूलतः सर्ग इति। तैर्य(ग्योनो)[6] मूलम्; तस्याधमत्वात्। तस्मिन् मूले तमोधिकं तमोबहुलत्वात्। मध्ये रजोविशाल इति। मनुष्यलोके मध्ये। उत्तराधरभावात् तत्र दुःखबहुलत्वात्॥ ५४॥

१. 'तैर्यग्योनयः' इति ख॰।

२. 'ब्राह्मा॰' इति क॰।

३. 'कोप॰' इति ख॰।

४. 'सत्त्वयि' इति क॰ पाठस्तु प्रामादिकः।

५. 'विकट॰' इति ख॰।

६. अत्र ग्रन्थस्त्रुटितः।

यदि त्रिषु लोकेषु लिङ्गं संसरति, तदेव तर्हि सांसारिकं सुखं दुःखं वाप्नोति, तस्यैव सांसारिकत्वादित्याह—

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

तत्रेत्यादि । तेषु[1] लोकेषु जरामरणकृतमिति चतुर्दुःखोपलक्षणार्थम् । गर्भदुःखम्, जन्मदुःखम्, जरादुःखम्, मरणदुःखमिति । तत्र मातुः कुक्षौ अन्धतमसीव प्रविष्टस्य सङ्कुञ्चनप्रसारणदुःखं गर्भदुःखम् । जायमानस्य मातुरुदरान्निर्गच्छतो जन्मदुःखम् । ......पलित[2]स्खलनादिदुःखं जरादुःखम् । मरणावस्थायां स्थूलशरीरं त्यजतो मरणदुःखम् । एतत्त्वाध्यात्मिकं दुःखेऽन्तर्भूतमप्रीतदुःखं बुद्ध्याध्यवसितं पुरुषः प्राप्नोति तस्य चेतनत्वात्, न तु लिङ्गमचेतनत्वादिति भावः । कियन्तं कालमित्याह— लिङ्गस्याविनिवृत्तेरिति । यावल्लिङ्गस्याविनिवृत्तिस्तावदित्यर्थः । तस्य च निवृत्तिः प्रधानपुरुषान्तरज्ञानात् । यतश्चैवं तस्माद् दुःखं स्वभावेन । लिङ्गगर्भाद्यवस्थासु स्वभावतो दुःखमित्यर्थः । लोकत्रये सुखमपि प्राप्नोति, तन्नोक्त तस्यानियतत्वात् । जरादिदुःखं तु नियतमिति ॥५५॥

योऽयं भावलिङ्गभूततत्सर्गः स किमीश्वरात्, यथोच्यते—

'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।'

(महा० भा० ३।३१।२७)

इति, किं वा पुरुषात्, यथोच्यते—

'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्[3] ।' (अ० स० १०।९०।२)

इति, किं वा स्वभावात्, यथोच्यते—

'स्वभाविकमेवेदं सर्वं जगन्नहि मरुदादयः केनचित् क्रियन्ते ।'

इत्यत्राह—

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

---

१. 'त्रिषु' इति ख० ।   २. 'चलिता०' इति ख० ।

३. 'यच्च भव्यम्' इति ऋ० स० पाठः, अथर्ववेदे तु 'यद्वा भाव्यम्' इति पाठः ।

इत्येष प्रकृतिकृत इत्यादि । आरभ्यत इत्यारम्भः । प्रकृतिकृत इति प्रधानकृतः, नेश्वरादिकृत इत्यर्थः । लोकत्रयं त्रिगुणात्मकं भवति, तच्च त्रिगुणाया एव प्रकृतेरुत्पद्यते । नापि स्वाभाविकम्, विपरीतगुणदोषप्रसङ्गाद् देशानियमयोगाच्च । स किंस्वरूप इत्याह—महदादिविशेषभूत[1]पर्यन्त इति । बुद्धिरादिर्यस्यारम्भस्य[2] । भूतानि लोकत्रये यान्यभिन्नसंस्थानानि स्थूलशरीराख्यानि । विषयाश्च । बाह्याश्च विषयाः सूक्ष्माः स्थूलाः । ते पर्यन्तेऽवसाने यस्य स तथोक्तः । अनेन भावलिङ्गभूतसर्गाख्यास्त्रय आख्याताः । किमर्थमयं प्रधानस्यारम्भ इत्यत्राह—प्रतिपुरुषविमोक्षार्थमिति । एकैकस्य पुरुषस्य विमुक्त्यर्थमारम्भः, पुरुषाणां बहुत्वात् । भावसर्गे भूतसर्गे चानेक इति दर्शयति । तथाहि मोक्षार्थं विषयोपभोगार्थं चायमारम्भ इति द्रष्टव्यम् । प्रधानेन हि पुरुषार्थः कर्तव्यः । स च द्विविधः—विषयोपभोगः कैवल्यं च । तदुभयं कृत्वा निवर्तत इति ॥

स्वार्थ इति । यः कश्चित् देवदत्तस्वार्थ इवं परार्थो रहितितं प्रवर्तते न परस्तपस्करोति (?) तथा प्रधानमपीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु च सचेतनस्य बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिर्भवति, प्रधानस्याचेतनत्वात् कथं लोकत्रये पुरुषं विषयैः संयोज्य ध्यानेन विप्रमोच्य निवर्तेत । कथमेवंविधा प्रवृत्तिः । नायं नियमः, अचेतनानामपि लोके प्रवृत्तिदर्शनात् । यदाह—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

वत्सविवृद्धिनिमित्त[3]मित्यादि । वत्सस्य विवृद्धिः पुष्टिः । तस्या निमित्तम् । क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्येति । अचेतनस्य । यथा तृणादिकमचेतनं गवाशितं[4] पीतं च, वत्सस्य पुष्टिः कर्तव्येति, क्षीरात्मना परिणमति कृतार्थं च निवर्तत इति ॥ ५७ ॥

---

१. 'भूत' इति तु पुस्तकेषु नास्ति । तन्तु मूलानुरोधेन पूरितम् ।
२. 'बुद्धिराद्यस्यारम्भस्य' इति ख० ।
३. '०विवृद्धिर्निमित्त' इति ख० पुस्तकपाठो न मनोरमो मूलविरोधात् ।
४. 'गवादिकं' इति ख० ।

यदि पुरुषविमोक्षार्थं प्रधानस्य प्रवृत्तिः, प्रवृत्तः प्राक् पुरुषस्य कैवल्यं स्थितमेव, तत्, किं तेन प्रवृत्तेन? तथा चाहुः—

'मध्वर्थं प्रस्थितः कश्चिद् ग्रामाभ्याशे[1] तु माक्षिकम्।
अङ्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्॥' इति॥[2]

अत्राह—

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्॥ ५८॥

औत्सुक्यमित्यादि[3]। यथौत्सुक्यनिवृत्त्यर्थमभिमतक्रियासु लोकः प्रवर्तते, तद्वत् प्रलयावस्थायां पुरुषोऽपि मोक्षनिमित्तं यदौत्सुक्यं तन्निवृत्तये प्रवर्तयेत् प्रधानमिति॥ ५८॥

उदाहरणान्तरमाह—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्त्तकी यथा नृत्तात्।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः॥५९॥

रङ्गस्येत्यादि[4]। नृत्यतीति नर्तकी। सा यथा रङ्गस्य नृत्तं दर्शयित्वा तस्मान्नृत्तान्निवर्तते विरमति, दृष्टाहमनेनेति कृतप्रयोजना सती, तथा पुरुषस्यात्मानं संप्रकाश्य देवादिभावरूपं गता निवर्तते प्रकृतिः प्रधानमित्युक्तम्[5]॥ ५९॥

ननु च नटी रङ्गात् स्वार्थं साधयति, प्रकृतेस्तु पुरुषार्थः स्वार्थः येनैवमाचरतीत्याह—

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति॥ ६०॥

१. 'ग्रामाभ्यासे' इति ख०।
२. पाठान्तरं माठरवृत्तौ (पृ० ३) द्रष्टव्यम्।
३. 'औत्सुक्यमित्यादि' इति सर्वपुस्तकपाठो मूलविरोधाचिन्त्यः।
४. 'ईशास्ये०' इति ख० पुस्तकपाठो मूलेन न संगच्छेते।
५. '०मित्यर्थः' इति क०।

नानाविधैरित्यादि। पूर्वं सप्तभिर्धर्मादिभिरुपायैस्त्रिषु विषयेष्वात्मानं प्रकाशयत्युपकारिणी, तदनन्तरमेकेन ज्ञानाख्येन कैवल्यं कुर्वाणोपकारिणी भवति। अनुपकारिणः[1] पुंस इति। न पुमांस्तां प्रत्युपकरोति, अहमनयोपकृत इति। पुनः सा तमुपकरोति। नासौ तामित्याह— गुणवत्यगुणस्य सत इति। गुणसत्त्वात् प्रकृतिः सक्रिया[2], निर्गुणत्वात् पुरुषो निष्क्रिय इति। तस्यार्थमपार्थकं चरति। तस्य पुंसोऽर्थो द्विविधः—विषयोपभोगः, कैवल्यं च। तन्निरर्थकं करोति, यतस्तस्याः[3] प्रयोजनाभावः। व्यक्तात्मनाऽऽत्मानं दर्शयति, न त्वव्यक्तात्मना॥ ६०॥

तथाहि—गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः। कुतश्च सा न सर्वात्मनाऽऽत्मानं प्रकाशयति, पुमानपि न सर्वथा पश्यति? तथा चाहुः—

'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायावस्तु तुच्छकम्॥' इति॥

अत्राह—

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य॥६१॥

प्रकृतेरित्यादि। सुकुमारतरमिति सूक्ष्मतरमितरत्। एतदुक्तं भवति—प्राग्व्यक्तात्मना प्रकाशयति न त्वव्यक्तात्मनाऽपि, येन ज्ञानावस्थायां प्रकृतेर्मतिर्भवति मम सूक्ष्मतरं न किञ्चिदपरमस्ति यत् द्रष्टव्यं पुरुषेण॥

या दृष्टाऽस्मीति। सा प्रकृतिर्व्यक्तात्मना च दृष्टाहमनेनेति न पुनर्दर्शनमुपैति पुरुषस्य; द्रष्टव्याभावात्। ततश्चैवं सर्वथा प्रकृतिरात्मानं प्रकाशयति, पुरुषश्चैतां सर्वथा पश्यति॥ ६१॥

तस्मान्न पुरुषस्य बन्धो नापि संसरणं मोक्षो वेत्याह—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥ ६२॥

१. 'अनपकारिणः' इति सर्वपुस्तकपाठः प्रामादिको मूलविरोधात्, अग्रिमपङ्क्तिविरोधाच।
२. 'सत्क्रिया' इति ख०।
३. '०स्तस्या' इति ख० पुस्तकस्थपाठः प्रामादिकः।

तस्मान्न बध्यत इत्यादि। बन्धाभावान्न बध्यते। पुरुषस्यापि कार्यत्वाद्बन्धो नास्ति। न विमुच्यते; तस्या बन्धनात्। नापि संसरति; निष्क्रियत्वात्। कश्चिदिति पुरुष इत्यर्थः। कस्य तर्हि बन्धादय इत्याह—संसरति बध्यते मुच्यते च प्रकृतिरिति। ननु च[1] तस्याः सुकुमारत्वाद् बन्धादयो न सम्भवन्त्येवेत्यत्राह—(नानाश्रयाप्रकृतिरिति)। नानाश्रयेषुरभिवज्यते(?)[2]। तत्राश्रया[3]ः भावलिङ्गभूताः सर्गाः। ते प्रकृतिपुरुषवन्नानाविधाः ॥ ६२ ॥

ततश्च नानाश्रयत्वादेव दर्शयन्नाह—

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

रूपैरित्यादि। धर्मादयो बुद्धे रूपाण्युक्तानि। सप्तभिरिति[4]। ज्ञानं त्यक्त्वा ते च प्रकृतेरात्मभूताः। ततश्च[5] सैवात्मनैव पुरुषार्थं प्रत्यात्मानं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं लिङ्गं बध्नाति। बन्धश्च त्रिविधः। तच्च लिङ्गं भावादिभिरधिवासितमर्थमेव[6]। संसरतीति। प्रकृतिरेव संसरति। सैव चेति। प्रकृतिः पुरुषार्थं प्रति कैवल्यार्थं विमोचयत्यात्मानम्।

एकरूपेणेति। एकं च तद्रूपं चेति। ज्ञानाख्येन रूपेणेत्यर्थः। यं पुरुषमपेक्ष्य ज्ञानमुत्पादयति तं प्रत्यव्यक्तमात्मानं संहरतीत्यर्थः। नहि धर्मादयः पुरुषधर्मा यस्तैर्बध्यते। नापि संसरति; अलिङ्गभावत्वात्। नापि मुच्यते; तस्य बन्धनत्वात् ॥ ६३ ॥

तदेवं ज्ञानं कथमुत्पद्यते येन मोचयतीत्याह—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

१. ख० पुस्तके 'च' इति नास्ति।
२. 'नानाश्रयेषुरविभज्यते' इति ख०।
३. 'तत्र याः' इति ख०।
४. क० पुस्तके 'इति' इति नास्ति।
५. क० पुस्तके 'ततश्च' इति नास्ति।
६. सर्वेष्वेव पुस्तकेष्वत्रत्यपाठो दुरुद्धरः, उपरिष्टादुपन्यस्त पाठस्तु क० सम्पादकैः परिकल्पितः।

एवं तत्त्वाभ्यासादित्यादि। एवमिति वक्ष्यमाणे योज्यम्। तत्त्वानि पञ्चविंशतिः। तेषां पुनः पुनः स्वरूपेणाभ्यसनमभ्यासः। यदेतत् सूक्ष्मशरीरं भौतिकं च तस्मिन्न भवामि, अपि तु प्रकृतिः। न म इत्यादि[1]। न ममेदमपि तु प्रकृतेः। नाहमिति। नाप्यहं प्रकृतिरित्येवं तत्त्वाभ्यासात्। किंविशिष्टात्—अविपर्ययादहमित्यमानसंशयाद् ज्ञानमुत्पद्यते॥ ईदृशमित्याह—अपरिशेषमिति। परिपूर्णं[2] विशुद्धम्, संसारमलापगमात् केवलमेकमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानेन पुरुषः किं पश्यतीत्याह—

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥ ६५ ॥

तेनेत्यादि। यत् प्रकृतिज्ञानमुत्पद्यते तत्[3] प्रति निवृत्तः प्रसवो लिङ्गभूतसर्गाख्यो यस्याः प्रकृतेः सा तथोक्ता। प्रसवनिवृत्त्या वा यो विषयो विषयेभ्यो निवर्तते तद्वशात्, सप्तभ्यो रूपेभ्यो धर्मादिभ्यो निवृत्ता प्रकृतिर्भवति। भावसंसर्गोऽपि यस्या निवर्तत इत्यर्थः। तामेवंविधामव्यक्तरूपां पश्यति पुरुषः। प्रेक्षक[4]वदवस्थित इति। यथा[5] प्रेक्षकः[6] प्रवर्तितनृत्तामुपसंहृतनृत्तां च नर्तकीं पश्यति, तथा पुरुषोऽपि प्रवर्तितसर्गामुपसंहृतसर्गां चेति। स्वस्थ इति। आत्मनि स्थितो न प्रकृतिस्थः[7], ततः प्रकृतेर्निवृत्तत्वात् ॥ ६५ ॥

ननु च यदि प्रकृतिर्गर्भभूः पुरुषं प्रति निवृत्तप्रसवा, तस्याश्च प्रकृतेस्तदानीं सर्वगतत्वादस्त्येव संयोगस्तत्किमिति पुनः शरीरोत्पत्तिर्न भवतीत्याह—

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

१. ख० पुस्तकेऽत्र ग्रन्थस्त्रुटितः।
२. 'अपरिपूर्णम्' इति सर्वपुस्तकपाठः।
३. 'तं' इति क०।
४. 'प्रक्षेपक०' इति ख०।
५. 'यथा' इति ख० पुस्तके नास्ति।
६. 'प्रक्षेपकः' इति ख०।
७. 'न प्रकृतिस्थः' इति ख० पुस्तके नास्ति।

मुनिना समाख्यातमिति कुतो ज्ञायत इत्याह—

एतत् पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥७०॥

एतदित्यादि । पवित्रमिति । दुःखत्रयमेतत् पुनातीति कृत्वा । सर्वभेदानामग्रेभवत्वादग्र्यम् ॥

मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददाविति कपिलस्य मुनेः[1] सहोत्पन्नाश्चत्वारो धर्मादयः । तत्र ज्ञानाख्येन भावेनान्धे तमसि वर्तमानं जगत् दृष्टवतो मुनेः करुणोत्पन्ना । तया च प्रेर्यमाण आसुरिं सगोत्रब्राह्मणं वर्षसहस्रयातिनमागत्योवाच—'आसुरे ! रमसे त्वं गृहस्थधर्मेण' इति । स तमाह—'भगवन् न रमेऽहम्' इति । पुनर्वर्षसहस्रे पूर्णे तं गत्वा तथोवाच । सोऽपि 'भगवन् न रमेऽहम्' इत्युवाच । ततो मुनिना 'यदि विरक्तस्त्वम्, एहि[2] ब्रह्मचर्यं चर' इत्यसावुक्तः । स तु प्रतिपद्य गृहस्थधर्मं त्यक्त्वा प्रव्रजितः । तस्मै शिष्यायानुकम्पया संक्षिप्य दत्तवान्—'तम एव खल्विदमासीत्' । तस्मिंस्तमसि क्षेत्रज्ञ एव प्रथमः । तमः प्रधानम्, क्षेत्रज्ञः पुरुष उच्यते । आसुरिरपि तदेव संक्षिप्तं पञ्चशिखाय स्वशिष्यायानुकम्पया प्रददौ । तेनेति । पञ्चशिखेन मुनिना बहुधा कृतं तन्त्रम् । षष्टितन्त्राख्यं षष्टिखण्डं कृतमिति । तत्रैव हि षष्टिरर्था व्याख्याताः ॥ ७० ॥

ननु च षष्टितन्त्रमेवास्तु किं सप्तत्येति स्वशास्त्रकरणप्रयोजनमाह—

शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

शिष्यपरम्परयेत्यादि । मुनेरासुरेः पञ्चशिखस्तथा गर्गगौतमप्रभृतिर्णिरामतंग्रम्या (?) ईश्वरकृष्णनामानं परिव्राजकमित्यनया शिष्यपरम्परया । इति ज्ञानमयरूपेणागतं सिद्धान्तं षष्टितन्त्रम् । सम्यग्विज्ञाय संक्षिप्तं षष्टितन्त्रम्, पञ्चविंशतितत्त्वाख्यं ज्ञानमित्यर्थः । आर्यमतिः, अधिगततत्त्वज्ञानतयार्यमितिः ॥

आर्याभिरिति । सप्तत्येत्यर्थः । 'दुःखत्रयाभिघातात्' 'एतत् पवित्रम्' इति सप्तत्याभिहितम् ॥ ७१ ॥

---

१. 'महामुनेः' इति क० ।
२. 'एहि' इति ख० पुस्तके नास्ति ।

अत्र षष्टितन्त्रे बहवोऽर्थाः, तेऽत्र नोक्ता इत्याह—

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

सप्तत्यामित्यादि । 'एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः' इत्यादिना ग्रन्थेन य उक्तास्ते कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्यापि । किन्तु 'आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताः शुद्धाः' इति आख्यायिका आख्यानम्, तद्विरहिताः । परचोद्यं तेन विवर्जिताः । शुद्धाः केवलाः । परं बन्धमोक्षोपयोगिनोऽर्थाः दर्शिता इति तस्मात् सम्पूर्णेयं सप्ततिरिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्येण श्रीशङ्करभगवता कृता सांख्यसप्ततिटीका समाप्ता ।